Małgorzata Karczewska Maciej Karczewski

Pro Patria

Miejsca pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec

Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej
Seria: Archeologia pamięci, t. 1

PRO PATRIA.
MIEJSCA PAMIĘCI I WOJNY ŚWIATOWEJ
NA PRZEDPOLU TWIERDZY OSOWIEC

Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski

PRO PATRIA.
MIEJSCA PAMIĘCI I WOJNY ŚWIATOWEJ NA PRZEDPOLU TWIERDZY OSOWIEC

Białystok 2015

Dofinansowane ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Komisji Europejskiej w ramach programu Heritage Plus – wsparcie dla badań naukowych nad dziedzictwem kulturowym w ramach JPI: Cultural Heritage and Global Change

Publikacja dofinansowana ze środków:
Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej książki nie może być powielana ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych – bez pisemnej zgody autorów i wydawcy.
© Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski, Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej 2015

ISBN 978-83-942895-0-8

Wydawca: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej
Skład i łamanie: Zakład Graficzny UW, zam. 845/2015
Druk: Orthdruk Sp. z o.o.

Spis treści

1. Pamięć Wielkiej Wojny w nadbiebrzańskim krajobrazie 7
2. Historia i współczesność ochrony i opieki nad grobami z czasów I wojny światowej 15
3. O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny..... 29
4. Świadectwa walk i bohaterskiej śmierci 55
5. Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec..... 67

1. Pamięć Wielkiej Wojny w nadbiebrzańskim krajobrazie

Twierdza Osowiec i krajobraz jej najbliższej okolicy jest najtrwalszym świadectwem walk z czasów I wojny światowej, toczonych w 1914 i 1915 r. przez wojska rosyjskie i niemieckie na obszarze nadbiebrzańskim. W trakcie działań wojennych krajobraz okolic twierdzy uległ znaczącym przeobrażeniom. Obie walczące strony dostosowywały przestrzeń do własnych potrzeb militarnych. Zmagania Wielkiej Wojny pozostawiły w krajobrazie wiele blizn – kilometry okopów, leje po pociskach, zburzone wsie, zniszczone lasy oraz miejsca ostatniego spoczynku tych, którzy oddali swe życie w walce (il. 1). Dobrą ilustracją wojennego krajobrazu jest fragment pamiętnika mieszkanki okolic Augustowa i Suwałk, miejscowości niezbyt odległych od interesującej nas okolicy. Możemy przyjąć, że krajobraz pobitewny i tu, i tam wyglądał podobnie:

> *„Jechaliśmy polną dróżką z Suwałk. Zastanawiałam się, dlaczego nie zbliżamy się do lasów augustowskich – potem zrozumiałam. Lasy zniknęły. Zamiast nich były groby. Tysiące grobów. […] Zniszczone miasto nie przedstawiało się wiele lepiej. Domy bez dachów, bez okien i bez drzwi. Żadnych zwierząt, ludzi, dzieci!"*[1]

W lasach pomiędzy Sośnią, Sojczynkiem, Białaszewem i Wólką Brzozową pojawiły się kwatery armii niemieckiej zwane „Waldstadt" – Leśne Miasto, z ziemiankami dla żołnierzy i kadry oficerskiej, studniami artezyjskimi oraz udogodnieniami, takimi jak ogrody wypoczynkowe czy kasyna oficerskie. Aby oswoić obcy krajobraz i trudne warunki stacjonowania, żołnierze używali humorystycznych i ironicznie zabarwionych określeń dla swoich tymczasowych siedzib - ziemianek, nazywając je willami. W topografii „Leśnych miast" pojawiały się także nazwy znane z realnych

[1] P. Englund, Piękno i smutek wojny. Dwadzieścia niezwykłych losów z czasu wojennej pożogi, Kraków 2011, s. 177.

przestrzeni miejskich, takie jak „*Kaiser-Wilhelm Platz*" czy „*Hindenburg -straße*" (il. 2).[2] Armia niemiecka wprowadzała do krajobrazu zajmowanych terenów charakterystyczne zdobnictwo. Ozdabiano domy, służące jako siedziby sztabów, urządzano tak zwane ogrody wypoczynkowe, z architekturą ogrodową i ogrodzeniami, przystrajano ziemianki, w których mieszkali żołnierze – wszystko z wykorzystaniem pni młodych brzóz (il. 3-5).

1. Wycinka lasu przez żołnierzy armii niemieckiej podczas budowy umocnień polowych; miejsce niezidentyfikowane, prawdopodobnie okolice Twierdzy Osowiec. Fot. A. Kühlewindt, „Königsberger Woche", J.7, Nr. 10, 3. Dezember 1914.

[2] Autor nieznany, „Königsberger Woche", J.7, Nr. 28, 8. April 1915, s. 463.

2. Żołnierze niemieccy zagospodarowujący leśną kwaterę pod Osowcem w początku 1915 r. Na drugim planie, pod drewnianym daszkiem, studnia artezyjska. Żołnierze nazywali swoją kwaterę „Waldstadt" (Leśne Miasto). Ziemianki, w których mieszkali, określano willami, główny plac kwatery nosił nazwę „Kaiser-Wilhelm Platz", była też „Hindenburgstraße" (ulica Hindenburga). Fot. Nieznany, „Königsberger Woche", J.7, Nr. 28, 8. April 1915.

3. Do 22 sierpnia 1915 r. we wsi Białaszewo stacjonował sztab 75. i 76. pułku Landwehry. Niemiecka armia wprowadziła do wsi specyficzne, frontowe zdobnictwo. Pocztówka niedatowana, autor nieznany, ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

4. Przechody w 1915 r. Ogród wypoczynkowy przy kwaterze oddziałów armii niemieckiej. Charakterystyczne konstrukcje i ozdoby wykonane z pni młodych brzóz pojawiały się na wschodzie w celach propagandowych. Pocztówka wysłana 29.07.1915 r., autor fotografii nieznany, ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Większość śladów walk toczonych podczas Wielkiej Wojny jest już dzisiaj nieczytelna – domy odbudowano, przyroda odnowiła się. Pozostały coraz słabiej widoczne ślady umocnień polowych oraz miejsca pamięci – cmentarze, mogiły wojenne i pomniki. Na cmentarzach i w pojedynczych mogiłach spoczywają tysiące żołnierzy, pochodzących z różnych zakątków zachodniej, środkowej i wschodniej Europy oraz Azji, którzy brali udział w zmaganiach wojennych, często pod obcymi, zaborczymi sztandarami. Cmentarze i pomniki urządzone i wzniesione przez stronę zwycięską, jeszcze w czasie oblężenia twierdzy i w ciągu następnych lat Wielkiej Wojny, miały zachować wieczną pamięć o bohaterach armii niemieckiej i rosyjskiej walczących „*Pro Patria*" – za Ojczyznę. Inskrypcje tej treści odnajdujemy często na wspólnych mogiłach żołnierzy obu armii. W ten sposób okazywano szacunek dla poległych żołnierzy, tak własnych jak i strony przeciwnej. Jedni i drudzy oddali życie służąc sprawie swojej ojczyzny, po śmierci zaś przestawali być wrogami, stając się braćmi złączonymi śmiercią na polu bitwy.

5. Przechody w 1915 r. Półziemianka 9. Kompanii 5. Pułku Piechoty i jej otoczenie zagospodarowane w sposób naśladujący infrastrukturę miejską. Zwraca uwagę brzozowa balustrada prowadząca do wejścia, pomalowane na biało obrzeża, zagospodarowana rabata z nasadzeniami kwiatów i młodych brzóz. Pocztówka wysłana 29.07.1915 r., autor fotografii nieznany, ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Temat miejsc pamięci, chociaż ściśle związany z przebiegiem działań wojennych, nie był dotąd przedmiotem szczegółowych badań. Upływ czasu, zmiany sytuacji politycznej i przebiegu granic w Europie Środkowej po I wojnie światowej, a także trauma wywołana przez II wojnę światową, sprawiły, że cmentarze i pomniki żołnierzy poległych na Podlasiu w 1914 i 1915 roku ulegały zatarciu w krajobrazie i ludzkiej pamięci. Stały się niewidoczne. Sprzyjał temu fakt, że upamiętniają one „żołnierzy niemieckich i rosyjskich" poległych w Wielkiej Wojnie, wojnie toczonej na ziemiach polskich przez armie zaborcze, przez to obcej, nie naszej. W rzeczywistości była to również nasza wojna. Nie tylko przez to, że w jej wyniku ukształtował się nowy ład w Europie z niepodległą II Rzeczypospolitą. Również dlatego, że w armiach zaborczych, po obu stronach frontu walczyli i ginęli Polacy. Ich szczątki spoczywają na cmentarzach żołnierzy armii rosyjskiej i niemieckiej, a ich nazwiska zostały wyryte na pomnikach żołnierzy niemieckich, również tych na przedpolu Twierdzy Osowiec.

Rola Twierdzy Osowiec w zmaganiach wojennych i toczone o nią walki były wielokrotnie przedmiotem badań historycznych, których wyniki zawarte zostały w szeregu publikacji. Z najnowszych należy tu przede wszystkim wymienić dwie polskie monografie twierdzy autorstwa Anatola Wapa „Twierdza Osowiec", Białystok 1994 i Bogusława Perzyka „Twierdza Osowiec 1882-1915", Warszawa 2004. Szczególnie ostatnia z nich zawiera obszerny i wyczerpujący przegląd źródeł i wcześniejszej literatury przedmiotu oraz szczegółowy opis działań militarnych.[3] Działania te rozpoczął szturm rosyjskiej twierdzy przez wojska niemieckie we wrześniu 1914 r. Drugi, zasadniczy okres walk zapoczątkował nieudany szturm w lutym 1915 r., po którym wojska niemieckie blokowały twierdzę przez sześć miesięcy, do końca lipca. Trzecia, również nieudana próba zdobycia twierdzy podjęta została w sierpniu. Jednakże już na początku drugiej połowy sierpnia 1915 r., sukces ofensywy wojsk niemieckich na froncie wschodnim zmusił Rosjan do zaprzestania obrony i porzucenia Twierdzy Osowiec.

Stulecie wybuchu Wielkiej Wojny i walk o Twierdzę Osowiec to najwyższy czas by przywrócić miejsca pamięci poległych podczas tych zmagań w krajobrazie i ludzkiej pamięci.

Autorzy mają nadzieję, iż książka stanie się źródłem wiedzy o miejscach pamięci I wojny światowej związanych z oblężeniem Twierdzy Osowiec.[4]

Zawarte w niej informacje pochodzą nie tylko z literatury przedmiotu, źródeł archiwalnych i dokumentacji konserwatorskiej. Ich znaczna część została zebrana przez nas w wyniku poszukiwań terenowych. Każde z opisanych miejsc zostało przez nas odnalezione i zbadane. W przypadku mogiły żołnierzy armii rosyjskiej

---

[3] Perzyk B., Twierdza Osowiec 1882-1915, s. 11-16, 142-284.

[4] Dlatego w kręgu naszych zainteresowań znalazły się cmentarza wojenne i inne miejsca pamięci na przedpolu Twierdzy Osowiec, związane bezpośrednio z jej oblężeniem. Żołnierze obu walczących stron brali też udział w działaniach wojennych w bezpośrednim sąsiedztwie twierdzy, niezwiązanych jednak wprost z oblężeniem. Miejscem takich walk była m.in. położona około 20 km na południe od twierdzy, na wysokości wsi Mocarze, Grobla Honczarowska, stanowiąca dogodną przeprawę przez zabagnioną Kotlinę Biebrzańską. W lutym i pierwszej połowie marca 1915 r. wojska niemieckie próbowały wykorzystać ją do obejścia twierdzy, zaś wojska rosyjskie atakowały wzdłuż niej pozycje niemieckie na lewym brzegu rzeki. Żadnej ze stron działania te nie przyniosły sukcesu (B. Perzyk., op. cit., s. 215, 217; Czerep S., Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21lutego 1915 roku, Białystok 2011, s. 392-393).

w Białogrądach podjęliśmy też zakończone sukcesem starania o objęcie jej ochroną konserwatorską jako zabytku.

Zebranie części informacji i materiałów archiwalnych zamieszczonych w książce nie byłoby możliwe bez pomocy życzliwych osób, którym dziękujemy za poświęcony nam czas, cenne informacje i uwagi oraz udostępnione zbiory.
Dr. Cezaremu Werpachowskiemu z Biebrzańskiego Parku Narodowego dziękujemy za informacje dotyczące lokalizacji mogiły zbiorowej żołnierzy armii rosyjskiej pod wsią Białogrądy oraz za pomoc w dotarciu do wspomnień mieszkańców wsi Sośnia, dotyczących pierwszowojennych miejsc pamięci znajdujących się w okolicy wsi.
Dr Alinie Czapiuk dziękujemy za tłumaczenie archiwaliów z języka rosyjskiego.
Dr Annie Harbig dziękujemy za pomoc w tłumaczeniu inskrypcji z pomnika we wsi Białaszewo.
Panu Anatolowi Wapowi dziękujemy za udostępnienie unikatowego planu Twierdzy Osowiec.
Panu Stanisławowi Niedziółko, grajewskiemu pasjonatowi i znawcy przeszłości, dziękujemy za cenne informacje oraz użyczenie materiałów ikonograficznych z jego prywatnych zbiorów.
Dr. Tomaszowi Dudzińskiemu, dyrektorowi Grajewskiej Izby Historycznej dziękujemy za użyczenie materiałów ikonograficznych pochodzących z jego prywatnej kolekcji.
Panu Sławomirowi Zgrzywie z łomżyńskiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków dziękujemy za umożliwienie zapoznania się z dokumentacją archiwalną.
Panu Grzegorzowi Bućko dziękujemy za udostępnienie archiwalnej fotografii terenu cmentarza parafialnego we wsi Białaszewo.

2. Historia i współczesność ochrony i opieki nad grobami z czasów I wojny światowej

Obowiązek zapewnienia godnego pochówku poległym na polu walki formalnie wynika z praw genewskich.[5] Pierwsza konwencja genewska dotycząca między innymi, losów żołnierzy rannych na polu walki podpisana została w roku 1864. Następne, uzupełnione i dostosowane do wymogów zmieniających się realiów pól bitewnych, powstawały po kolejnych konfliktach zbrojnych: w 1906 roku po wojnie rosyjsko-japońskiej, w 1929 roku po I wojnie światowej oraz w 1949 roku po zakończeniu II wojny światowej. Pomimo faktu, iż dopiero w 1929 roku dodano w prawie międzynarodowym wymóg zapewnienia godnego i znanego miejsca pochówku poległym, strony biorące udział w zmaganiach Wielkiej Wojny respektowały niepisane prawo zapewnienia wojskowego pochówku żołnierzom wszystkich walczących stron, którzy oddali życie w walce. Brak uregulowań prawnych podczas I wojny światowej utrudniał identyfikację poległych. Trudności te były widoczne szczególnie przy organizacji pochówków żołnierzy armii rosyjskiej przez administrację niemiecką. Polegli przeciwnicy najczęściej grzebani byli w zbiorowych mogiłach jako „*Unbekannte russische Krieger*" (nieznani wojownicy rosyjscy). W trakcie zmagań wojennych związanych z oblężeniem Twierdzy Osowiec grzebaniem poległych żołnierzy zajmowały się najprawdopodobniej obie walczące strony, wykorzystując w tym celu przerwy w walce, podczas

[5] Konwencja w sprawie polepszenia losu rannych wojskowych w armiach w polu będących, Genewa, 22 sierpnia 1864 r., O polepszeniu losu rannych i chorych w armjach czynnych, Genewa, 6 lipca 1906 r., Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 stycznia 1927 r. w sprawie opublikowania Międzynarodowej Konwencji Genewskiej z dnia 6 lipca 1906 r. O polepszeniu losu rannych i chorych w armjach czynnych. Na mocy artykułu 2 ustawy z dnia 23 lipca 1926 r. (Dz. U. R. P. Nr 83, poz. 452); KONWENCJA GENEWSKA o polepszeniu losu chorych i rannych w armjach czynnych, podpisana dnia 27 lipca 1929 r. Ratyfikowana zgodnie z ustawą z dn. 28 stycznia 1932 r. - Dz. U. R. P. Nr. 24, POZ. 79), [w:] *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i opracowanie L. Gelberg, PWN, Warszawa 1954, t. I.

których można było zabrać z ziemi niczyjej ciała poległych. Pierwsze groby wojenne pojawiły się na tym terenie już we wrześniu 1914 roku. Wówczas to, oraz podczas całego okresu działań wojennych, bezpośrednio po zakończeniu walk, mogiły tworzono w najbliższym sąsiedztwie miejsca, gdzie żołnierze polegli, często tuż przy okopach. Obowiązująca wówczas Konwencja Genewska z 1906 roku nakazywała, by *„po każdej bitwie, strona, która zajmować będzie pole bitwy, wyda zarządzenie w celu wyszukania rannych i zabezpieczenia ich, jak również i zabitych przed ograbieniem i złem traktowaniem*" .[6] Początkowo były to cmentarze polowe oraz jednostkowe lub zbiorowe mogiły, z prostymi drewnianymi krzyżami i takimi ogrodzeniami (il. 6).

6. Mogiła polowa żołnierza armii rosyjskiej wzniesiona przez stronę niemiecką; niezidentyfikowana miejscowość w dzisiejszej wschodniej Polsce, jesień 1914 r. Fot. nieznany, Königsberger Woche, J.7, Nr. 12, 17. Dezember 1914.

[6] Międzynarodowa Konwencja Genewska z dnia 6 lipca 1906 r. O polepszeniu losu rannych i chorych w armjach czynnych, art. 3, [w:] L. Gelberg, op. cit.

Na 22 października 1914 r. datowane jest pismo rosyjskiego gubernatora łomżyńskiego do władz gminnych, nakazujące zajęcie się kwestią uporządkowania obszarów na których toczyły się walki, między innymi zbieraniem ciał poległych żołnierzy, gdyż „[…] *trupy nie są zakopywane na dostateczną głębokość, szczątki nie są sprzątane całkowicie*".[7] W celu doprowadzania obszarów pobitewnych do należytego stanu sanitarnego, gubernator łomżyński nakazywał wykorzystanie pracy miejscowej ludności, „*jeśli nie dobrowolnie, to pod przymusem, z zapłatą za pracę*".[8] W korespondencji związanej z tą kwestią motywem przewodnim nie jest chęć zapewnienia godnego miejsca pochówku, lecz względy sanitarne. Obawiano się wówczas epidemii i podejmowano szereg działań zapobiegawczo-przygotowawczych na wypadek jej wybuchu.

W zapiskach mieszkającej wówczas w Suwałkach Laury de Turczynowicz sporządzonych w końcu 1914 i początku 1915 r. odnajdujemy informację sugerującą, że organizacja pochówków ciał poległych przerastała ówczesne władze sąsiedniej Guberni Suwalskiej. Zimą 1914/1915 r. zabawą dzieci z podsuwalskich wsi było sprawdzanie – przy użyciu drewnianych kijów – gdzie na polach pod miastem, pod śniegiem zalegają zwłoki poległych.[9] Podobne niedociągnięcia mogły mieć miejsce na terenach nadbiebrzańskich.

> *„Kiedy wieje z zachodu, Laura czuje gryzącą woń. To smród wszystkich poległych, których nie udało się porządnie pochować w zimie. Plotka mówi, że są ich tam dziesiątki tysięcy".*

W listopadzie 1914 r. naczelnik obwodu szczuczyńskiego zażądał od wójtów gmin szczegółowych informacji na temat liczby zabitych i pochowanych żołnierzy obu armii oraz stanu ich mogił. Meldunki informujące o dobrym stanie mogił napływały do końca roku. Szczątki żołnierzy miały być pogrzebane na głębokość nieco ponad dwóch metrów (sążeń / trzy arszyny).[10] Nad mogiłami, zarówno jednostkowymi jak i zbiorowymi sypano kurhany. Na podstawie korespondencji można wnioskować, że nasypy nad grobami nie miały jedynie funkcji oznakowującej pochówek, lecz przede wszystkim sanitarną. Pomimo poprawnego stanu mogił wojennych, jaki wyłaniał się z meldunków wójtów pod koniec 1914 r., już na początku stycznia 1915 r. zostali oni ponownie wezwani przez naczelnika

[7] Zarząd Powiatowy Szczuczyński, Archiwum Państwowe w Ełku (APE), sygn. 212, karta 2-3.
[8] Ibidem.
[9] P. Englund, op. cit., s. 114.
[10] Zarząd Powiatowy Szczuczyński, ibidem karty 11-17.

obwodu szczuczyńskiego do naprawy mogił poległych. Powodem tego były napływające do naczelnika informacje, „*…że na polach walk […] niektóre mogiły zabitych żołnierzy osiadły i ciała pochowanych są widoczne*”. [11] Doniesienia te stawiają pod znakiem zapytania rzetelność listopadowych i grudniowych sprawozdań wójtów obwodu szczuczyńskiego. Jeśli zaś były one prawdziwe, to powodem destrukcji mogił żołnierskich w tak krótkim czasie nie mogły być przyczyny naturalne.

W tym samym piśmie naczelnik poinstruował wójtów, że nad mogiłami mają zostać usypane kurhany „*określonych rozmiarów*” (około 1,5 metra wysokości), zaś mogiły powinny być oznaczone drewnianymi krzyżami z napisem na desce „*Mogiła zabitych żołnierzy*” .[12]

Dla obszaru przedpola Twierdzy Osowiec dysponujemy ograniczonymi danymi dotyczącymi mogił żołnierzy poległych w 1914 r. Dotyczą one jedynie terenów ówczesnych gmin Białaszewo i Ruda. W listopadzie 1914 r. wójt gminy Ruda donosił, że na administrowanym przez niego terenie znajduje się „*sześć pochowanych trupów, zakopanych na odpowiednią głębokość*”.[13] Nie wiadomo jednak nic na temat pochodzenia poległych żołnierzy, ani tego, czy pochowano ich we wspólnej / wspólnych czy pojedynczych mogiłach. Nie był to wyjątek. Sprawozdania wójtów są lakoniczne i nie podają liczby poległych obu walczących stron. Jedynie wójtowie gmin Szczuczyn i Radziłów wykazali w tym względzie zaangażowanie, sporządzając wyczerpujące informacje i zestawienia liczbowe.

Dwa miesiące później, 11 stycznia 1915 r. wójt gminy Ruda meldował, że „*mogiły zachowane są w porządku, z drewnianymi krzyżami*”. [14]

Skromniejszymi informacjami dysponujemy dla terenu ówczesnej gminy Białaszewo, której wójt w styczniu 1915 r. doniósł, że „*walk nie było, tylko pierestreiłki, w wyniku których są zabicie i są oni zakopani pojedynczo i głęboko, na mogiłach są krzyże, mogiły nie osiadły*”.[15] Na podstawie tej notatki wiemy, że w okolicach Białaszewa znajdowały się pojedyncze mogiły żołnierzy poległych w 1914 r., oznaczone kurhanami oraz drewnianymi krzyżami.

[11] Ibidem, karta 19.
[12] Ibidem.
[13] Ibidem, karta 15.
[14] Ibidem, karta 22.
[15] Ibidem, karta 20.

Strona rosyjska zajmowała się pochówkami swoich poległych jedynie do czasu opuszczenia Twierdzy Osowiec. Pewnym miejscem grzebania poległych podczas walk 1914-1915 r. jest cmentarz garnizonowy pod wsią Hornostaje. Wydaje się, że polegli mogli być też grzebani na cmentarzu garnizonowym założonym na placu broni, na południowy wschód od Fortu Szwedzkiego Twierdzy Osowiec.[16]

Druga faza organizacji cmentarnych miejsc pamięci na terenie nadbiebrzańskim miała miejsce po wycofaniu się wojsk rosyjskich z tego terenu. Strona niemiecka prowadziła wówczas, podobnie jak na innych terenach znajdujących się pod jej zwierzchnictwem, dobrze zorganizowaną akcję ekshumacji i komasacji pochówków żołnierskich w obrębie starannie zaplanowanych cmentarzy. Jak dotąd nie zostały ujawnione materiały archiwalne dotyczące tych działań na przedpolu Twierdzy Osowiec. Musimy zatem wspomagać się informacjami dotyczącymi innym terenów, na których organizacja cmentarzy wojennych wyglądała podobnie. W marcu 1916 r. ks. Dominik Ściskała, kapelan wojskowy sprawujący posługę w Twierdzy Dęblin zanotował:

„Z prowadzeniem metryk dęblińskiego okręgu wojskowego połączona jest ewidencja grobów poległych. W wolnych chwilach błąkam się więc w okolicy, po jednej lub drugiej stronie Wisły i spisuję mogiły poległych. Najwięcej grobów pochodzi z października 1914, wzdłuż kolei Bąkowiec-Kozienice, w Słowikach i w Bąkowcu. Tam jeden grób koło drugiego, są i wspólne mogiły, całe cmentarzysko. W roku zeszłym w sierpniu przy zdobywaniu Dęblina powtórzyła się walka na tem samem miejscu. Dwa pułki rumuńskie z Siedmiogrodu zostały wtedy formalnie wycięte. Są mogiły rosyjskie, niemieckie i austrjackie.

Spisywanie grobów napotyka obecnie na poważne trudności. Nie wszystkie mogiły są oznaczone napisami. Nie było na to czasu podczas kilkudniowych walk. Gdzie niegdzie są krzyże lub kawałki drzewa jako znak, lub słupek jakiś, ale napisy przez deszcz i śnieg zatarte. Znaczono je zwykle ołówkiem. O ile ołówek był twardy, to pozostawił po sobie rysy i nieraz tylko przez badanie i odcyfrowywanie tych rys, jako ostatnich śladów napisu, zestawia się z trudem nazwisko i pochodzenie pogrzebanego w mogile żołnierza. Tysiące imion i nazwisk pozostanie na zawsze nieznanych, tysiące mogił bezimiennych.

[16] Por. rozdziały „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny" oraz „Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec".

Sporo mogił znajduje się także w obrębie samej twierdzy. Ponieważ leżą często przy drogach lub też obok budynków mieszkalnych, przenosi się je na wspólny cmentarz.

Ekshumacja nie należy wcale do przyjemności. Zależnie od terenu i wilgoci ziemi, trupy są mniej lub więcej już rozłożone i trzeba je kawałkami zbierać do trumny. Celem rozpoznania poległego rewiduje się jego ubranie, kieszenie i spisuje protokół. W ten sposób dochodzi się do rozpoznania wielu zaginionych".[17]

Nadawano także odpowiednią oprawę mogiłom i cmentarzom, które zostały założone w trakcie działań wojennych i postanowiono, że pozostaną w swoich pierwotnych miejscach. Działania te nadzorowane były przez administrację centralną. Na zlecenie władz powstawały szczegółowe instrukcje dotyczące wyglądu i rozplanowania cmentarzy, nagrobków, pomników, drobnej architektury (ławki) oraz zieleni wysokiej i niskiej.[18] Charakteryzowano krój czcionki zalecanej do wykonywania inskrypcji nagrobnych, wielkość liter oraz narzędzia, którymi powinny być wykonywane napisy.[19]

7. Mogiła cywilnej ofiary wojny w okolicach Grajewa. Źródło: olsztyńska strona rowerowa, dostęp 11.04.2015 r.

[17] D. Ściskała, Z dziennika kapelana wojskowego 1914-1918, Cieszyn 1926, s. 127-128.
[18] Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO), Akta Landratsamt Lötzen, nr zespołu 11/0, karta bez numeru.
[19] Ibidem.

Podobnie jak na terenie państwa niemieckiego, również na interesującym nas obszarze organizowano żołnierskie pochówki cywilom, którzy ponieśli śmierć w wyniku działań wojennych. Na terenie Prus Wschodnich na mogiłach zabitych cywilów stawiano wówczas betonowe krzyże, analogiczne jak na grobach poległych żołnierzy. Zamiast symbolu krzyża żelaznego lub krzyża prawosławnego, na nagrobku takim znajdował się symbol krzyża łacińskiego.

Prawdopodobnie każdy cmentarz lub przynajmniej większość założeń cmentarnych, powstających na terenie państwa niemieckiego, posiadał dokumentację projektową.[20] Dla części nekropolii położonych na froncie wschodnim sporządzano co najmniej szkice obrazujące ogólną ideę cmentarza (il. 8). Na obecnym etapie poszukiwań archiwalnych nie ujawniono tego typu projektów cmentarzy zakładanych na terenach nadbiebrzańskich, ale i tu z pewnością kierowano się ogólnymi wytycznymi dotyczącymi rozplanowania i wyglądu tych miejsc.

8. Przykład projektu cmentarza wojennego na terenach wschodnich. Nekropolia żołnierzy armii niemieckiej położona we wsi Falki Stare, ob. pow. bielski, woj. podlaskie naszkicowana przez profesora Ulferta Janssena ze Stuttgartu. Źródło: Kriegergräber im Felde und deheim, „Jahrbuch des Deutschen Werkbundes", München 1916/1917, s. 23.

[20] APO, Archiwum Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, nr zespołu 367/0.

Cmentarze wojenne z przedpola Twierdzy Osowiec nie odbiegają swoim schematem od nekropolii położonych na innych obszarach. Nadbiebrzańskie cmentarze żołnierzy armii niemieckiej zakładane były najczęściej na planie prostokąta, którego przestrzeń pokrywały groby jednostkowe lub długie i wąskie mogiły kryjące szczątki poległych ułożonych „ramię w ramię". Wydaje się, że jedynie na cmentarzu w Ciemnoszyjach mogły znajdować się pochówki zbiorowe żołnierzy armii niemieckiej, kryjące jednak szczątki nie więcej niż kilku żołnierzy w jednej mogile. [21] Nekropolie zakładano na wyniesieniach (Ruda) lub wyznaczano ich zasięg otaczając je rowem i wałem ziemnym (Ciemnoszyje, Lipińskie, być może Sojczynek).

Żołnierzy armii rosyjskiej strona niemiecka grzebała w zbiorowych mogiłach przykrytych wysokim kopcem – tumulusach (Białogrądy, Sośnia). Pochówki takie powstawały albo w miejscach, gdzie jeszcze podczas trwania walk złożono we wspólnej mogile znaczną liczbę poległych, albo w wyniku ekshumowania szczątków złożonych w mogiłach polowych na znacznym obszarze i przenoszenia ich do wspólnej mogiły.

Nie posiadając danych źródłowych, trudno jest podać liczbę pochowanych w każdym z kurhanów. Możemy jedynie oszacować ją w przybliżeniu, wykorzystując analogie do cmentarzy z terenu Mazur. Na tej podstawie, najlepiej zachowana mogiła w Białogrądach może kryć szczątki około dwustu żołnierzy armii rosyjskiej. Nie znamy rozmiarów tumulusów sośnieńskich, które uległy zniszczeniu. Możemy jednak przypuszczać, że były okazalsze niż kopiec w Białogrądach. Na mapie topograficznej sporządzonej w 1924 r. w oparciu o treść z 1915 r. mogiła w Białogrądach została oznaczona znakiem krzyża, zaś w miejscu pochówku żołnierzy armii rosyjskiej pod Sośnią, na mapie wstawiono dwa piktogramy kopców zwieńczonych krzyżami. Być może różnica w użytych symbolach była odzwierciedleniem różnicy w wielkości mogił.

Możemy przyjąć, że rok 1919 i wycofanie się wojsk niemieckich z terenów nadbiebrzańskich to początek powolnej destrukcji pierwszowojennych miejsc pamięci. Proces ten rozpoczął się de facto jeszcze przed zakończeniem Wielkiej Wojny. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z początku lat 30. XX w.,

[21] Cmentarz wojenny w Ciemnoszyjach funkcjonuje w pamięci mieszkańców oraz dokumentacji w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łomży jako miejsce pochówku żołnierzy armii rosyjskiej. Jest to pomyłka – por. rozdział „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny".

w ówczesnych granicach Polski znajdowały się mogiły 1.300.000 żołnierzy poległych w zmaganiach I wojny światowej i wojnie 1920 r.[22] Urzędowe inspekcje, przeprowadzane na innych obszarach ziem polskich w latach 20. XX w. wskazywały na znaczne zniszczenia pierwszowojennych miejsc pamięci. Powodem były przede wszystkim nielegalne rozbiórki, pozyskiwanie elementów architektury cmentarnej jako surowców budowlanych i opałowych oraz ludzka niechęć. Dowodem na to, iż ówczesna sytuacja na terenach nadbiebrzańskich nie odbiegała od tej normy są krótkie raporty przedstawicieli Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.[23] W okresie międzywojennym stowarzyszenie wizytowało cmentarze żołnierzy armii niemieckiej położone na przedpolu Twierdzy Osowiec, współpracując w zakresie porządkowania i odnawiania tych nekropoli z polskim Ministerstwem Spraw Zagranicznych.[24] Sprawdzano stan zachowania miejsc pochówku w Grajewie, Ciemoszyjach i Białaszewie. Szczególnie ta ostatnia miejscowość cieszyła się zainteresowaniem strony niemieckiej, zapewne z powodu uwagi, jaką przykładano do tego miejsca pamięci jeszcze w trakcie działań wojennych 1915 r.[25]

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku spowodowało, iż mimo, że Polska nie była stroną wojny, musiała wywiązywać się z obowiązku utrzymania w należytym stanie wielu tysięcy mogił i cmentarzy wojennych. Formalnie grobownictwem wojennym zajmowały się wówczas dwa urzędy Ministerstwa Spraw Wojskowych: Główny Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi oraz Departament Budownictwa Wojskowego. Od końca grudnia 1922 r. ich kompetencje przejęło Ministerstwo Robót Publicznych.[26] Pod koniec lat 20. i w latach 30. XX w. władze polskie, wzorem innych krajów, starały się skłonić mieszkańców do opieki nad grobami wojennymi, jednakże z mizernym skutkiem. Ułatwieniem sprawowania opieki nad grobami wojennymi były też ich komasacje, czyli ekshumacje rozproszonych mogił i składanie szczątków we wspólnych mogiłach zbiorowych i kwaterach. Przy okazji usunięto z krajobrazu niechciane elementy, świadectwa walk

[22] J. Pałosz, Śmiercią złączeni. O cmentarzach z I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry, Kraków 2012, s. 201.

[23] Niemieckie stowarzyszenie założone 19 grudnia 1919 roku w Kassel, którego głównym zadaniem jest opieka nad grobami i cmentarzami żołnierzy armii niemieckiej.

[24] Berichte über deutsche Kriegerfriedhöfe im Auslande. März 1929, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.", J. 9, H. 7, Juli 1929, s. 108.

[25] Por. rozdział „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny".

[26] J. Pałosz, op. cit., s. 208.

obcych, zaborczych mocarstw. Przykładem takiego działania było przeniesienie grobów żołnierzy armii niemieckiej z cmentarza założonego w parku przy ul. Strażackiej w Grajewie na ówczesny cmentarz ewangelicki, ob. rzymskokatolicki (il. 9).

9. Grajewo. Cmentarz wojenny żołnierzy armii niemieckiej założony w parku przy ob. ulicy Strażackiej. Zapewne przed 1919 r. zamieniono drewniane krzyże na betonowe, leżące nagrobki, które około 1935 r., razem z ekshumowanymi szczątkami żołnierzy zostały przeniesione na mogiłę zbiorową, na cmentarz przy ob. ulicy Szkolnej. Pocztówka ze zbiorów Tomasza Dudzińskiego.

Spuścizna II wojny światowej przypieczętowała powolną destrukcję pierwszowojennych cmentarzy. Powojenna trauma, wrogość w stosunku do armii niemieckiej (przypomnijmy, że na cmentarzach z czasów I wojny światowej inskrypcje były w języku niemieckim, niezależnie od pochodzenia poległych żołnierzy), zatarcie pamięci o Wielkiej Wojnie – wszystko to spowodowało, że mogiły wojenne z tamtych czasów zostały zapomniane. Pozostawione bez opieki, powoli niszczały. Dobrze, jeśli znalazł się ktoś, kto niezależnie od koniunktury politycznej i społecznej niechęci, utrwalał pamięć o tych miejscach, chociażby poprzez postawienie prostego krzyża, tak jak na mogile w Białogrądach.

Obecnie, nad stanem zachowania grobów wojennych w Polsce czuwają wojewodowie, do czego zobowiązuje ich znowelizowana ustawa z dnia 28 marca 1933 r.

o grobach i cmentarzach wojennych.[27] Bezpośrednią opiekę sprawują samorządy lokalne. Władze gminne i miejskie zobowiązane są do prowadzenia szczegółowych ewidencji obiektów cmentarnictwa wojennego z terenu gminy lub miasta, podejmowania rewitalizacji oraz dokonywania okresowych prac porządkowych. Sprawowanie opieki nad grobami wojennymi, w tym pochodzącymi z okresu I wojny światowej ma w swojej misji również Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa.

Pierwszowojenne miejsca pamięci są także zabytkami nieruchomymi, stąd obowiązek dbania o ich stan zachowania wynika z Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r.[28] Wojewódzki Konserwator Zabytków sporządza i włącza dokumentację ewidencyjną cmentarzy wojennych w postaci Kart Ewidencyjnych Cmentarzy do swojego archiwum, zaś cmentarze z tego okresu stanowią zabytki ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków lub są obejmowane ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Pierwsze inwentaryzacje cmentarzy wojennych z czasów I wojny światowej na terenie nadbiebrzańskim podjęte zostały przez służby ochrony zabytków na początku lat 90. XX w. Sporządzono wówczas podstawową dokumentację ewidencyjną, ukazującą ich ówczesny stan zachowania. Pracami objęto kwaterę wojenną na cmentarzu parafialnym w Białaszewie i cmentarz wojenny w Lipińskich. Były to studia destrukcji. Cmentarze te od wielu dziesiątków lat pozostawały bez należytej opieki. Fotografie z tego czasu przedstawiają wnętrza cmentarzy porośnięte krzakami, przewrócone nagrobki, brak ogrodzeń.

Kolejne prace dokumentacyjne na terenie nadbiebrzańskim przeprowadzone zostały kilkanaście lat później. Sporządzono wówczas ewidencję cmentarzy w Ciemnoszyjach, Rudzie, Sojczynku i Sośni. Niestety, dokumentacja ta utrwaliła stan zachowania cmentarzy po przeprowadzonych na początku XXI wieku pracach rewitalizacyjnych, które de facto były ponownym urządzeniem przestrzeni cmentarnej.

Czas, jaki upłynął od momentu założenia cmentarzy wojennych do sporządzenia pierwszej dokumentacji ewidencyjnych tych obiektów oraz brak zachowanej dokumentacji archiwalnej spowodował, że podczas gromadzenia informacji na ich temat musiano opierać się na informacjach ustnych oraz domniemaniach.

[27] Dz. U. 2006, Nr 144, poz. 1041.
[28] Dz. U. 2014, poz. 1446.

Spowodowało to pojawienie się wielu niejasności oraz utrwalenie informacji niepotwierdzonych. Najpoważniejszym problemem jest uznawanie obecnego stanu rozplanowania cmentarza za oryginalny.

W przypadku kwatery wojennej na cmentarzu parafialnym w Białaszewie, dokumentacja ewidencyjna zawiera opis stanu z okresu poprzedzającego prace związane z ponownym urządzeniem kwatery. [29] Podane w niej informacje mówią o kwaterze z okresu I wojny światowej żołnierzy niemieckich i rosyjskich ze słabo czytelnymi mogiłami w układzie rzędowym. Tymczasem, historia białaszewskich miejsc pamięci opatruje to stwierdzenie znakiem zapytania.

Dokumentacja cmentarza / mogił zbiorowych żołnierzy armii rosyjskiej pod wsią Sośnia zawiera bardzo niekompletne informacje dotyczące czasu oraz przyczyn jej powstania (czas powstania „*około 1915 r. […] Cmentarz mógł powstać po ataku gazowym na Twierdzę Osowiec 24 lipca 1915 r. …*”).[30] Informacja o czytelności rozplanowania cmentarza jest myląca. Autorzy uznali rozplanowanie cmentarza za czytelne, zaś w rzeczywistości całość jest nieczytelna. Napowierzchniowa część cmentarza nie zachowała się. Cała strona ilustracyjna dokumentacji ewidencyjnej dotyczy wzniesionego na początku XXI w. pomnika. Nie wiadomo nawet czy znajduje się on w miejscu pochówku.

Identyczna sytuacja zachodzi w przypadku dokumentacji ewidencyjnej cmentarza żołnierzy armii niemieckiej w Sojczynku.[31] Karta cmentarza zawiera informację o czytelności przestrzeni cmentarza. Podstawą do takiego stwierdzenia było współczesne ogrodzenie ustawione wzdłuż granicy pagórka. W rzeczywistości ogrodzenie to najprawdopodobniej nie wyznacza pierwotnego zasięgu cmentarza, który z dużym prawdopodobieństwem, odwołując się do kanonów planowania i wznoszenia cmentarzy wojennych przez państwo niemieckie, został założony na planie regularnego prostokąta. Obecne rozplanowanie cmentarza, tj. centralnie ustawiony obelisk z krzyżem, do którego prowadzi utwardzona alejka, jest efektem ponownego urządzenia przestrzeni cmentarza na początku XXI wieku. Dokumentacja ewidencyjna zawiera również informację o starodrzewie

[29] Białaszewo. Karta Ewidencyjna Cmentarza, wykonana w 1990 r. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Łomży, karta nr 125.

[30] Sośnia. Karta Ewidencyjna Cmentarza, wykonana w 2008 r. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Łomży, karta nr 237.

[31] Sojczynek. Karta Ewidencyjna Cmentarza, wykonana w 2008 r. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Łomży, karta nr 225.

cmentarnym. Jednak nieco ponad dwudziestoletnie sosny nie są związane z pierwotną kompozycją zieleni cmentarnej. Zostały one posadzone po zaoraniu cmentarza orką leśną.

Leśny cmentarz wojenny w Ciemnoszyjach uchodzi obecnie za miejsce spoczynku żołnierzy armii rosyjskiej, co sugeruje prawosławny, drewniny krzyż ustawiony współcześnie na jego terenie.[32] W rzeczywistości, jest to cmentarz żołnierzy armii niemieckiej. Świadczy o tym jego lokalizacja, rozplanowanie typowe dla nekropolii zakładanych dla żołnierzy niemieckich oraz przede wszystkim fakt wizytowania go w okresie międzywojennym przez członków Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. W tym okresie stowarzyszenie interesowało się stanem zachowania wyłącznie cmentarzy żołnierzy niemieckich i w takim kontekście wymieniony został ten obiekt.[33] Zanotowano wówczas, że drewniany krzyż wystawiony w czasie wojny, upadł z powodu przegnicia. Pod koniec XX wieku, gdy przymierzano się do upamiętnienia tego miejsca, w pamięci mieszkańców przetrwało zapewne wspomnienia o stojącym tu niegdyś wysokim krzyżu. Dlaczego podjęto decyzję, że nowowystawionym będzie krzyż prawosławny? Inskrypcja na pamiątkowej tablicy nie jest już tak jednoznaczna „*Mogiły żołnierzy wojny 1914-1918*“ i nie wskazuje pochodzenia poległych.

Zdecydowanie bardziej kompletne informacje zawiera dokumentacja ewidencyjna cmentarza wojennego w Lipińskich.[34] Wykonana została najprawdopodobniej w latach dziewięćdziesiątych XX w., jeszcze przed pracami remontowymi przeprowadzonymi na cmentarzu w 2006 r. Dzięki temu zostały w niej odnotowane istniejące wówczas, dziś zupełnie lub niemal całkowicie zatarte, elementy rozplanowania cmentarza: *„ślady czterech długich mogił położonych równolegle do drogi”* i rów otaczający cmentarz. W sposób niekompletny przytoczono w niej treść inskrypcji z nagrobka szeregowego Theodora Seidlera. Błędnie odczytano oznaczenie jednostki wojskowej: „PION BATL 1-1 FELD KOMP.”, gdy w oryginale: „PION. BATL. 1-4. FELD. KOMP”. Pominięto też datę roczną urodzin poległego:

[32] Ciemnoszyje, Karta Ewidencyjna Cmentarza, brak daty wykonania. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Łomży, karta nr 178

[33] Berichte über deutsche Kriegergräberstätten, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.“, J. 11, H. 10, Oktober 1931, s. 157.

[34] Lipińskie. Karta Ewidencyjna Cmentarza, brak daty wykonania; prawdopodobnie około 1990 r. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Łomży, karta nr 156.

„1 DEZ+20 FEB 1915" zamiast „*1 DEZ. 1891 †20 FEBR 1915". Było to zapewne spowodowane ówczesną, złą czytelnością inskrypcji.

Widzimy zatem, że pomimo znacznego nakładu pracy włożonego w działania zmierzające do zadokumentowania i ochrony pierwszowojennych miejsc pamięci w okolicach Osowca, potrzebne są dalsze badania, zwłaszcza poszukiwania archiwalne, które będą w stanie uzupełnić luki w naszej wiedzy na temat tych zabytków.

3. O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny

Upamiętnianie żołnierzy poległych podczas I wojny światowej już od 1914 roku stało się jednym z głównych elementów kreowania kultu poległych, przy czym idea ta obejmowała zarówno własnych żołnierzy, jak i przeciwników. Tych, którzy oddali życie na polu walki, uznawano za narodowych bohaterów, których pamięć czynów powinna trwać na wieki. Cmentarne miejsca pamięci I wojny światowej z przedpola Twierdzy Osowiec przybierały różne formy. Najpowszechniejszą są cmentarze wojenne, czyli miejsca związane wyłącznie z pochówkami żołnierzy poległych podczas działań wojennych. Bywało też tak, że pochówki wojenne składano na istniejących cmentarzach wiejskich, przeznaczając na ten cel wyznaczoną przestrzeń. Znane obecnie miejsca pamięci poległych z lat 1914-1915 na tym terenie to dziesięć cmentarzy i mogił wojennych, pomnik ku czci poległych oraz nieistniejący w swojej pierwotnej formie kamienny obelisk.[35] Poległych żołnierzy armii rosyjskiej składano także w wydzielonej części cmentarza garnizonowego we wsi Hornostaje. Nie można też wykluczyć wykorzystania wolnych do 1912 r. kwater na cmentarzu garnizonowym Twierdzy Osowiec, położonym na południowy wschód od Fortu Szwedzkiego (il. 10).

Większość cmentarzy wojennych z czasów I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec jest obecnie zagospodarowana w sposób, który nie nawiązuje do pierwotnego wyglądu tych miejsc. Powodem tego są zniszczenia dokonane przez czas i ludzi w przeciągu kilkudziesięciu lat od momentu powstania cmentarzy do podjęcia prac dokumentacyjnych i rewitalizacyjnych. Drugą, bardzo poważną przyczyną są prace związane z ponownym urządzaniem przestrzeni cmentarnych podjęte na początku XXI wieku. Przy ich planowaniu nie odwoływano się do ówcześnie jeszcze czytelnych w terenie, oryginalnych elementów rozplanowania cmentarzy, nie sięgano też do źródeł archiwalnych. Pomimo nieujawnienia jak dotąd takich materiałów dla terenów nadbiebrzańskich, można

[35] Por. rozdział: „Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec".

było odwoływać się do planów cmentarzy pierwszowojennych zakładanych przez państwo niemieckie na sąsiednich terenach. Działania te doprowadziły do tego, że wygląd cmentarzy wojennych z czasów I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec epatuje sztucznością, nie nawiązuje do stylistyki tego typu miejsc pamięci. Jedynymi cmentarzami, które przetrwały do naszych czasów w niemal nienaruszonej formie są: cmentarz w Ciemnoszyjach, kurhan – mogiła zbiorowa żołnierzy armii rosyjskiej pod wsią Białogrądy oraz pierwszowojenna część cmentarza garnizonowego pod wsią Hornostaje. W wielu przypadkach, w dalszym ciągu istnieje możliwość prawidłowej rewitalizacji tych zabytków. Doświadczenia z innych regionów Polski wskazują, że właściwie odrestaurowane i otoczone opieką cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej są obecnie ważnymi elementami w kształtowaniu tożsamości lokalnej oraz obowiązkowymi punktami na szlakach turystycznych.

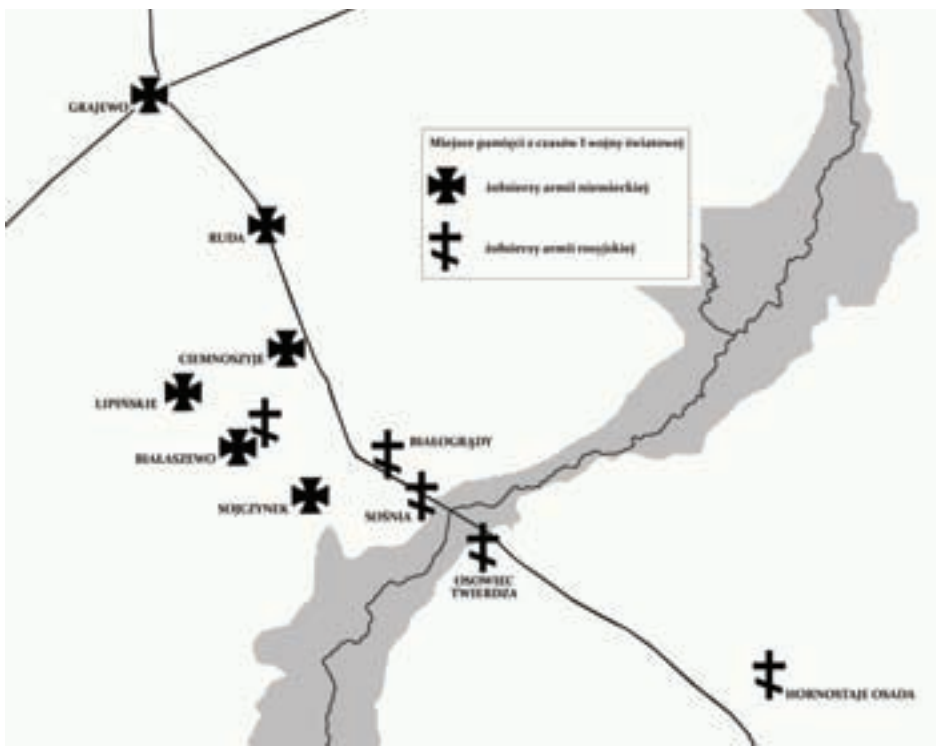

10. Lokalizacja miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec.

Zdecydowanie najbardziej złożone są losy pierwszowojennych miejsc pamięci z Białaszewa. Na ich przykładzie prześledzimy kwestie związane z zacieraniem i odnawianiem pamięci o Wielkiej Wojnie. W Białaszewie, w 1915 r. istniały trzy lub cztery miejsca pamięci poległych. Szczególnym przypadkiem jest kwatera wojenna na cmentarzu parafialnym Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Stanisława BM, położonym przy ul. Nowej. Powierzchnia, na której znajdują się nagrobki jest płaska, brak na niej śladów mogił. Sześć kamiennych obelisków z inskrypcjami, umieszczonych na betonowych podstawach, rozmieszczonych zostało w szeregu (il. 11). Tak zagospodarowany teren kwatery epatuje sztucznością. Nie nawiązuje w jakikolwiek sposób do rozplanowania i zagospodarowania przestrzeni kwater wojennych, na których spoczywają obok siebie żołnierze armii niemieckiej i rosyjskiej.

11. Białaszewo, gm. Grajewo. Nagrobki żołnierzy armii niemieckiej na cmentarzu parafialnym przed zagospodarowaniem terenu kwatery w 2013 r. Fot. Grzegorz Bućko, 2011 r.

Czy wydzielona przestrzeń w obrębie cmentarza parafialnego w Białaszewie stanowi kwaterę wojenną, na której spoczywają żołnierze armii niemieckiej i rosyjskiej polegli w 1915 roku? W świetle historii drugiego z białaszewskich miejsc pamięci, nielicznych zachowanych danych archiwalnych oraz relacji mieszkańców wsi, twierdzenie to należy opatrzyć znakiem zapytania.

W północny odcinek muru otaczającego teren drewnianego kościoła parafialnego, w lipcu 1915 roku, wbudowany został monumentalny pomnik z trzema tablicami zawierającymi nazwiska żołnierzy armii niemieckiej, poległych w 1915 roku (il. 12, 13).

12. Białaszewo, gm. Grajewo. Drewniany kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela i Katarzyny w latach 1914-1915. Świątynia została zniszczona w 1944 r. Fotografia ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Pomnik wzniesiono z sześciennych ciosów granitowych, na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach 370 x 80 cm. Centralną część monumentu stanowią trzy tablice ujęte czterema pseudopilastrami. Na skrajnych pseudopilastrach umieszczono greckie litery Alfa i Omega, będące pierwszą i ostatnią literą alfabetu, oznaczające odpowiednio: Alfa (pierwsza litera alfabetu) – przedwieczne istnienie Chrystusa oraz Omega (ostatnia litera alfabetu) – przyjście Chrystusa w chwale na zakończenie dziejów świata.

13. Białaszewo, gm. Grajewo. Prace kamieniarskie przy pomniku ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej, lato 1915 r. Pocztówka ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Dwa środkowe symbole to rewers i awers odznaczenia wojskowego, Krzyża Żelaznego II klasy z 1914 roku (*Eisernes Kreuz II Klasse)* (il. 14). Odwrotna kolejność umieszczenia tych symboli wynika zapewne z faktu, iż odznaczenie noszone było zazwyczaj rewersem na zewnątrz.

Budowa, a przede wszystkim termin wznoszenia białaszewskiego pomnika, jest bardzo znaczący. Potrzeba jego powstania wynikała zapewne z chęci upamiętnienia poległych podczas walk prowadzonych pod Białaszewem 20 lutego 1915 r. Straty strony niemieckiej były wówczas olbrzymie. Z 76. regimentu Landwehry zginęło 106 żołnierzy. To wielokrotnie więcej niż liczba pozostałych poległych z tej jednostki w ciągu walk o Twierdzę Osowiec. Istniała zatem pilna potrzeba organizacji godnego miejsca pamięci poległych, co podniosłoby morale jednostki, szczególnie w kontekście przygotowywanego ataku gazowego na pozycje rosyjskie. Mimo, że jednostki niemieckie znajdowały się wówczas na obcym terenie, mając możliwość w miarę swobodnego operowania w okolicach Białaszewa, rozpoczęto na terenie przykościelnym budowę pomnika ku czci poległych żołnierzy, odznaczonych – prawdopodobnie pośmiertnie – Krzyżem Żelaznym II klasy. Projekt pomnika zapewne nie powstał na miejscu, lecz skorzystano ze wzorów opraco-

wywanych od końca 1914 r. na potrzeby upamiętniania poległych żołnierzy armii niemieckiej. Podobny pod względem formy pomnik znajdował na terenie ówczesnej prowincji wschodniopruskiej, w nieistniejącej dziś wsi Małga, w gminie Jedwabno (il. 15).

14. Białaszewo, gm. Grajewo. Pomnik ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej na terenie przykościelnym; przed pomnikiem dwa nagrobki znad mogił żołnierzy armii niemieckiej, lato 1915 r. Pocztówka wysłana 19.01.1916 r., ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Pomnik w Białaszewie był budowany w gorącym okresie przygotowań do ataku gazowego na pozycje rosyjskie. Jego wykonanie trwało niemal do chwili odsłonięcia w dniu 1 sierpnia 1915. Inskrypcje na płytach, szczególnie trzeciej, były uzupełniane niemalże na bieżąco. Świadczy o tym fakt, iż początkowe inskrypcje grupowały poległych z poszczególnych oddziałów. Na ostatniej zaś, dopisywano nazwiska poległych na bieżąco, stąd dwaj żołnierze z Kgl. Preuss. Landw.

Inf. Regt. 18, polegli 21 maja i 13 lipca są rozdzieleni nazwiskiem landsturmanna z Kgl. Preuss. Landst. Batl. Lötzen 1, poległego 21 maja. Gdyby odwrócić kolejność, tj. najpierw wymienić landsturmanna Kaufel z Kgl. Preuss. Landst. Batl. Lötzen 1, potem zaś dopisać poległego w tym samym dniu żołnierza Kgl. Preuss. Landw. Inf. Regt. 18, kolejny byłby żołnierz tego samego regimentu poległy 13 lipca. W ten sposób oszczędzono by pracy, przestrzeni na tablicy pomnika i zachowano porządek listowania poległych. Wydaje się jednak, że pośpiech związany z wykończeniem pomnika nie sprzyjał wówczas takiej organizacji pracy.

15. Nieistniejąca już wieś Małga koło Jedwabna (woj. warmińsko-mazurskie). Pomnik ku czci mieszkańców parafii poległych podczas I wojny światowej. Źródło: archiwum Kreisgemeinschaft Neidenburg, Bochum.

Przy drewnianym kościele założona została kwatera żołnierzy armii niemieckiej, przy czym przed frontem pomnika umieszczono cztery mogiły ośmiu poległych 20 lutego 1915 r., oznakowane okazałymi, kamiennymi nagrobkami. W dwóch centralnych mogiłach spoczywało po trzech żołnierzy w każdej, skrajne pochówki były jednostkowe. Na fotografii dokumentującej uroczystość

odsłonięcia pomnika, na prawo od niego, widoczne dwie mogiły ziemne z prostymi, drewnianymi krzyżami (il. 16). Dzięki temu mamy pewność, że w obrębie kwatery na cmentarzu przykościelnym spoczywało około dziesięciu żołnierzy. Gdzie zatem znajdowały się groby pozostałych poległych, których nazwiska wymienione zostały na płytach pomnika? Można by założyć, że spoczęli oni na pozostałej części terenu przykościelnego. Jednak groby ponad stu żołnierzy armii niemieckiej zabitych 20 lutego 1915 r. oraz kolejne groby poległych do sierpnia 1915 r. wypełniłyby szczelnie teren wokół kościoła. Jest to mało prawdopodobne.

16. Białaszewo, gm. Grajewo. Pierwszy sierpnia 1915 r. Uroczystość odsłonięcia pomnika ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej. Źródło: H. Holsten, Landwehr-Infanterie-Regiment 76 im Weltkrieg, Stelzer 1938.

W listopadzie 1924 r. cmentarz żołnierzy armii niemieckiej w Białaszewie był wizytowany przez przedstawicieli Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, którzy odnotowali, że część mogił żołnierzy „pochowanych w pobliżu kościoła" nie jest oznakowana czytelnie, jednak ubytki te rekompensuje inskrypcja na pomniku „znajdującym się w samym środku cmentarza", wymieniająca „wszystkich pochowanych".[36] Lakoniczna notatka pozwala nam jedynie na snucie domysłów,

[36] Berichte über den Zustand deutscher Kriegsfriedhöfe im Auslande. November 1924, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.", J. 6, H. 2, Februar 1926, s. 21.

iż w pobliżu białaszewskiego kościoła, poza kwaterą z pomnikiem, mogło znajdować się jeszcze jedno miejsce pamięci – cmentarz żołnierzy armii niemieckiej, których nazwiska wymieniono na tym pomniku. Jednak, z braku miejsca nie pochowano ich na terenie przykościelnym. Przypuszczalnie cmentarz ten znajdował się na pustym dzisiaj placu, służący jako parking, przylegającym od północy do terenu kościelnego. Przyjmując taką lokalizację dużego cmentarza żołnierzy armii niemieckiej, lakoniczna informacja o pomniku „w samym środku cmentarza" staje się zrozumiała. Hipotezę o istnieniu w Białaszewie jeszcze jednego cmentarza wojennego z czasów I wojny światowej potwierdza informacja przekazana autorom przez Stanisława Niedziółko, grajewskiego miłośnika przeszłości, długoletniego urzędnika pracującego w Białaszewie. Według jego relacji, w latach 70. XX w., podczas sprzątania jednej z działek we wsi, natrafiono na betonowe nagrobki żołnierzy armii niemieckiej, tak zwane poduszki, które zostały następnie zakopane w nieznanym miejscu.[37]

Zły stan zachowania mogił żołnierzy pochowanych przy białaszewskim kościele był powodem interwencji Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge w polskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Podczas ponownej wizytacji, przeprowadzonej w marcu 1929 r., stwierdzono, że „*wymagane przez nas naprawy zostały zorganizowane przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP*" .[38] Przełomowym był okres pomiędzy wiosną 1929 r. a końcem 1930 lub początkiem 1931 r. W tym czasie zlikwidowane zostały pochówki żołnierzy armii niemieckiej przy kościele. Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge otrzymało informację o przeniesieniu szczątków niemieckich żołnierzy na teren cmentarza parafialnego.[39] Jeśli rzeczywiście doszło do ekshumacji, to miejscem na cmentarzu parafialnym, w które mogły zostać przeniesione zwłoki były okolice mogiły zbiorowej pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej. Wznosił się nad nią, zachowany do dzisiaj, kamienny obelisk, znajdujący się w północnym narożniku cmentarza. Prawdopodobnie wówczas przeniesiono na cmentarz parafialny pięć kamiennych nagrobków

[37] Informacja ustna Stanisława Niedziółko, 21.03.2015 r. Archiwum projektu HeAT „Heritage and Threat" w zbiorach Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej w Białymstoku.

[38] Berichte über deutsche Kriegerfriedhöfe im Auslande. März 1929, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.", J. 9, H. 7, Juli 1929, s. 108.

[39] Berichte über deutsche Kriegergräberstätten, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V., J. 11, H. 7, Juli 1931, s. 109.

z reprezentacyjnej części kwatery wojennej przy kościele. Regułą przy tego typu komasacjach pochówków, prowadzonych w latach 30. XX w., było przenoszenie zwłok do mogił zbiorowych. Nie wiemy w jaki sposób dokonano tego w Białaszewie. Być może przeniesione zostały tylko nagrobki. Taką możliwość sugerują informacje przekazane przez współczesnych mieszkańców wsi. Po pewnym czasie (tuż po II wojnie światowej?) nagrobki te zostały przesunięte pod mur cmentarny, gdzie popadły w zapomnienie.[40]

17. Białaszewo, gm. Grajewo. Część cmentarza parafialnego z mogiłą zbiorową pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej. To tutaj, pod murem cmentarnym, nagrobki z kwatery wojennej żołnierzy armii niemieckiej z cmentarza przykościelnego przeleżały kilkadziesiąt lat. Fot. Sławomir Zgrzywa 1990 r., archiwum WUOZ Łomża.

[40] Informacja ustna mieszkańca Białaszewa, 9.09.2014 r. Archiwum projektu HeAT „Heritage and Threat" w zbiorach Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej w Białymstoku.

Jak wspominają mieszkańcy Białaszewa, w latach 80. XX wieku, z inicjatywy ówczesnego proboszcza, nagrobki ustawiono nieopodal nagrobka żołnierzy armii rosyjskiej. Według fotografii wykonanych w 1990 r. teren wokół nich porastała wysoka trawa. Znajdował się tam również drewniany lub metalowy krzyż (il. 17). Obelisk znad mogiły zbiorowej pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej leżał przewrócony. Były to te same cztery nagrobki które przed II wojną światową fotografowano przy białaszewskim kościele. Ponadto, na jednej z fotografii zadokumentowany został nieznany wcześniej, dużych rozmiarów nagrobek czterech saperów poległych w dniu ataku gazowego - 6 sierpnia 1915 r. (il. 18).

18. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny w Białaszewie. Nagrobek znad mogiły czterech żołnierzy armii niemieckiej poległych w dniu ataku gazowego na pozycje rosyjskie 6 sierpnia 1915 r. Fot. Sławomir Zgrzywa 1990 r., archiwum WUOZ Łomża.

Według relacji mieszkańców Białaszewa, nagrobki ustawione zostały w miejscu przypadkowym, tam, gdzie była przestrzeń pozbawiona widocznych grobów.

Rekonstrukcja białaszewskich miejsc pamięci I wojny światowej pozostawia więcej pytań, niż daje odpowiedzi. Niepamięć oraz brak wyczerpujących materiałów źródłowych nie pozwolają na uzyskanie jednoznacznych rozstrzygnięć. Czy teren uznawany obecnie za kwaterę żołnierzy obu armii na białaszewskim cmentarzu parafialnym, jest w rzeczywistości tą kwaterą? Czy spoczywają tam szczątki żołnierzy armii niemieckiej i rosyjskiej? Czy wszyscy polegli po stronie niemieckiej byli grzebani na cmentarzu przykościelnym, czy też istniał w pobliżu kościoła jeszcze jeden cmentarz wojenny?[41] Na cmentarzu parafialnym zachowany jest pokaźnych rozmiarów piaskowcowy nagrobek czterech saperów, którzy polegli sześć dni po uroczystościach odsłonięcia pomnika ku czci poległych. Ich nazwiska nie zostały wymienione na pomniku. Gdzie zatem zostali pochowani?

Starty strony rosyjskiej ataku z 20 lutego 1915 r. szacowane są na stu żołnierzy. Obecnie na cmentarzu parafialnym znajduje się mogiła zbiorowa pięćdziesięciu z nich (il. 19, 20). Gdzie pochowani są pozostali? Być może na białaszewskim cmentarzu znajdowały się dwie zbiorowe mogiły żołnierzy rosyjskich, jednak do naszych czasów przetrwał obelisk znad jednej z nich?

19. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Przewrócony trójgraniasty głaz z inskrypcją i płasko rzeźbionym krzyżem prawosławnym znad mogiły pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej poległych 20 lutego 1915 r. Fot. Sławomir Zgrzywa 1990 r., archiwum WUOZ Łomża.

[41] Brak informacji o wizytowaniu w okresie międzywojennym przez Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge cmentarza parafialnego w Białaszewie, wyklucza ten cmentarz jako miejsce pierwotnego pochówku żołnierzy armii niemieckiej.

20. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Jedna z grani głazu została wykorzystana do wykonania płaskorzeźby krzyża prawosławnego. Kamienny nagrobek oznaczał miejsce mogiły pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej poległych 20 lutego 1915 r.
Fot. Sławomir Zgrzywa 1990 r., archiwum WUOZ Łomża.

21. Białaszewo, lata 1915-1924. Obelisk wzniesiony w miejscu śmierci pułkownika von Happe i kapitana von Bülow, komendanta i adiutanta 76. pułku piechoty Landwehry. Pierwotna lokalizacja obelisku we wsi nie jest znana. Źródło: H. Holsten, Landwehr-Infanterie-Regiment 76 im Weltkrieg, Stelzer 1938.

W latach 1915 – 1924 w Białaszewie znajdowało się jeszcze jedno miejsce upamiętniające poległych żołnierzy. Był to obelisk wzniesiony w miejscu śmierci pułkownika von Happe i kapitana von Bülow, komendanta i adiutanta 76. pułku piechoty Landwehry. Pierwotna lokalizacja obelisku we wsi Białaszewo nie jest znana. Na podstawie fotografii archiwalnej można przypuszczać, że zajmował on miejsce wyeksponowane, na niewielkim, porośniętym trawą kopcu, obramowanym u podstawy ciosami granitowymi. Za obeliskiem rósł dąb (il. 21).

W górnej części obelisku, w nieckowatym zagłębieniu, wykute zostało wyobrażenie Krzyża Żelaznego, niżej znajdowała się inskrypcja: „HIER STARBEN / AM 20. FEBRUAR 1915 / DEN HELDENTOD / FÜRS VATERLAND / OBERST VON HAPPE, / RITTMEISTER VON BÜLOW / KOMMANDEUR UND ADIUTANT / DES/ LANDWEHR-INFANTERIE-REGTS. / NR.76".

22. Mogiła pułkownika von Happe na grajewskim cmentarzu wojennym w parku przy obecnej ulicy Strażackiej. Około 1935 r. wszystkie pochówki zostały ekshumowane i przeniesione do mogiły zbiorowej na ówczesnym cmentarzu ewangelickim, obecnie rzymskokatolickim. Grafika ze zbiorów Tomasza Dudzińskiego.

Według źródeł historycznych pułkownik Happe oraz jego adiutant von Bülow zginęli na miejscu podczas walk.[42] W tym kontekście zastanawiający jest fakt po-

[42] B. Perzyk, op. cit., s. 183.

chowania obu na grajewskim cmentarzu przyszpitalnym. Pochówek przy kościele w Białaszewie, gdzie dowódca spoczywałby razem ze swoimi żołnierzami, wydaje się bardziej godnym rozwiązaniem, niż skromna mogiła z prostym drewnianym krzyżem (il. 22). Być może obaj oficerowie zostali w bitwie ciężko ranni i zmarli dopiero po przewiezieniu do grajewskiego szpitala?

Współcześni mieszkańcy Białaszewa nie znają losów obelisku i nie potrafią wskazać miejsca w którym się znajdował. Kamień ten, z całkowicie zatartą inskrypcją i utrąconą górną powierzchnią na której znajdowało się wyobrażenie Krzyża Żelaznego, zachował się jednak w krajobrazie wsi, pełniąc funkcję podstawy krzyża przydrożnego na skrzyżowaniu dróg wychodzących z Białaszewa w kierunku Pieniążków i Wólki Brzozowej.[43]

Przypadki pozostałych cmentarzy pierwszowojennych w rejonie Osowca nie są tak złożone. Ich losy były podobne: najpierw kilkudziesięcioletnie zapomnienie, głównie przez instytucje państwowe, ulegające powojennej retoryce nie zajmowania się obcymi, zwłaszcza niemieckimi mogiłami. Nie wyklucza to istnienia wówczas gestów pamięci ze strony mieszkańców. Dowodem tego jest prosty, drewniany krzyż na mogile wojennej pod wsią Białogrądy, ustawiony przez mieszkańca wsi, aby pamięć o miejscu nie zanikła.

Koniec XX – początek XXI wieku przyniósł zmianę podejścia do miejsc pamięci I wojny światowej. Rozpoczęto prace dokumentacyjne oraz rewitalizacyjne. Niestety, część działań, podjęta bez należytej wiedzy wspartej źródłami archiwalnymi i inwentaryzacją terenową, doprowadziła do znacznych przekształceń i utraty pierwotnego wyglądu cmentarzy. Przykładem jest cmentarz we wsi Ruda, gdzie przy przeprowadzaniu prac rewitalizacyjnych nie uwzględniono rozplanowania cmentarza, zacierając zachowane elementy. Jeszcze w 2005 roku czytelne były zarysy jednostkowych mogił ziemnych (il. 23-25). Trzy lata później, przestrzeń cmentarza została przekomponowana.

[43] Por. rozdział: „Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec".

23. Ruda, gm. Grajewo. Rzędy mogił ziemnych czytelnych na powierzchni cmentarza żołnierzy armii niemieckiej przed zagospodarowaniem terenu w 2008 r. Fot. Barbara Tomecka, październik 2005 r., archiwum WUOZ Łomża.

W centralnej części ustawiono krzyż i obelisk z nową inskrypcją, zaś przez wyrównaną przestrzeń nad grobami poprowadzono alejkę polbrukową. Przewieziony w latach 70. XX w. na teren cmentarza lastrykowy obelisk z inskrypcją, który nie miał żadnego związku z przestrzenią cmentarza (il. 26), stał się jego centralnym punktem. Dodatkowo, umieszczono na nim nową tablicę z napisem „Pamięci pomordowanym z okresu I wojny światowej" .[44] Inskrypcja ta zaciera pamięć o żołnierzach spoczywających na tym cmentarzu. Użycie słowa „pomordowanym" sugeruje upamiętnianie osób cywilnych, które straciły życie w czasie działań wojennych.

Inny problem związany z trwaniem pamięci miejsca dotyczy cmentarzy o całkowicie zatartych elementach napowierzchniowych. Przykładem jest miejsce spoczynku żołnierzy armii rosyjskiej pod wsią Sośnia. Obecnie znajduje się tu

[44] Pisownia oryginalna.

lastrykowy pomnik otoczony drewnianym płotkiem. Nieznana jest dokładna lokalizacja mogił zbiorowych, ich wielkość i rozplanowanie.[45] Przesłankami umożliwiającymi rekonstrukcję lokalizacji i wyglądu cmentarza jest pamięć mieszkańców wsi Sośnia oraz sposób oznakowania cmentarza na mapie topograficznej z lat 20. XX w.

24. Ruda, gm. Grajewo. Mogiły jednostkowe ułożone były w kilku rzędach, każda po dziewięć mogił. Łącznie, na cmentarzu może spoczywać około 85 żołnierzy armii niemieckiej z czasów I wojny światowej. Fot. Barbara Tomecka, październik 2005 r., archiwum WUOZ Łomża.

Dysponujemy dwiema wersjami wspomnień nieżyjącego już dziś Witolda Saciłowskiego, byłego sołtysa wsi Sośnia.[46] Opowiadał on o wyglądzie cmentarza swojemu synowi oraz dr. Cezaremu Werpachowskiemu. W 1999 roku wskazał także miejsce, w którym znajdował się cmentarz władzom gminy Radziłów,

[45] Por. rozdział: „Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec".
[46] Rozmowa z dr. Cezarem Werpachowskim, 26.01.2015 r., Sośnia, archiwum projektu HeAT „Heritage and Threat" w zbiorach Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej w Białymstoku.

przyczyniając się do przywrócenia pamięci o tej nekropoli.[47] Na podstawie tych przekazów wiemy, że miejsce, gdzie kilka lat temu mieszkańcy Sośni ustawili wysoki, drewniany krzyż prawosławny nie jest terenem cmentarza, a jedynie wskazuje punkt, w którym chcąc odwiedzić nekropolię należy zejść z drogi leśnej. Witold Saciłowski nie pamiętał dokładnej lokalizacji cmentarza, wskazując dwa prawdopodobne miejsca. Pierwsze, gdzie obecnie znajduje się lastrykowy pomnik; drugie zaś - około 80-100 m na północny wschód od drewnianego krzyża, przy drodze, na odlesionym terenie. Nie pamiętał także, jak wyglądały mogiły na cmentarzu, ani ile ich było. Był natomiast pewny, że jeszcze po zakończeniu II wojny światowej na cmentarzu stał wysoki, dębowy krzyż. Nie pamiętał jednak, czy był to krzyż łaciński czy prawosławny. Jakiś czas później został on podcięty siekierą i przewrócił się. Co do sprawców tego zniszczenia, wspomnienia są różne. Jedna wersja mówi o osobie, określanej jako „głupek", który kilka dni po zniszczeniu krzyża zginął tragiczną śmiercią, co miało być karą za ten czyn. Według drugiej wersji, krzyż został podcięty siekierami przez młodych ludzi z Sośni, którzy nie dokończyli dzieła zniszczenia, gdyż w trakcie tej czynności coś ich wystraszyło. Krzyż jednak przewrócił się i od tamtego czasu, według mieszkańców Sośni, w miejscu cmentarza straszy.

Syn Witolda Saciłowskiego wspominał, że jako dziecko wraz z innymi pasł krowy w okolicach cmentarza. Sośnieńskie dzieci odnajdywały tam wówczas czaszki ludzkie. Pochodziły one zapewne ze zniszczonych mogił. Szybkiemu niszczeniu nasypów kopców sprzyjało sypkie, piaszczyste podłoże.

Lokalizację cmentarza pod wsią Sośnia wskazuje mapa topograficzna, z treścią aktualną na 1924 r.[48] W miejscu, gdzie dziś stoi lastrykowy pomnik odnajdujemy na niej dwa piktogramy kopców zwieńczonych krzyżami. Istnienie dwóch mogił poświadcza kolejna, nieco młodsza mapa, która w tym samym miejscu wskazuje miejsca pochówków.

Na podstawie przedstawionych wyżej przesłanek możemy zrekonstruować wygląd cmentarza wojennego żołnierzy armii rosyjskiej pod Sośnią jako nekropoli

[47] Protokół spisany w dniu 29 października 1999 r. na okoliczność ustalenia miejsca, w którym znajdował się cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich z I wojny światowej oraz żołnierzy sowieckich również z czasów I wojny światowej na terenie wsi Sośnia, gm. Radziłów w archiwum Urzędu Gminy Grajewo.

[48] WIG Mapa Szczegółowa Polski, wczesne wydania w cięciu map zaborczych, 1920-1929 r., arkusz XVIII 12-C.

złożonej z dwóch mogił zbiorowych nakrytych kopcami. Nie znamy ich rozmiarów, jednak fakt, iż na mapie topograficznej zostały przedstawione oddzielnymi piktogramami może nasuwać przypuszczenie, że były one bardzo duże. Pochowano w nich zapewne żołnierzy poległych podczas niemieckiego ataku gazowego na pozycje rosyjskie w sierpniu 1915 r.

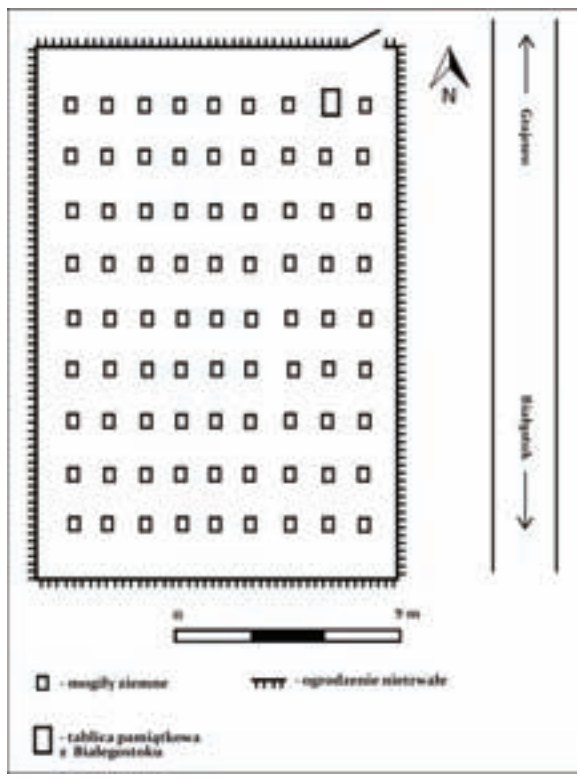

25. Ruda, gm. Grajewo. Szkic układu mogił ziemnych czytelnych na powierzchni cmentarza żołnierzy armii niemieckiej w 2005 r. Obecnie, północna część powierzchni cmentarza jest całkowicie zatarta; na południowej czytelne są nikłe ślady nasypów mogił (por. Katalog…). Rys. Barbara Tomecka, październik 2005 r., archiwum WUOZ Łomża.

26. Ruda, gm. Grajewo. Lastrikowa płyta z inskrypcją informującą o zamiarze wzniesienia „w tym miejscu" pomnika wdzięczności dla Armii Radzieckiej, przywieziona w Białegostoku i porzucona we wsi Ruda, przy drodze w kierunku Dąbrowy. Po kilkudziesięciu latach płyta znalazła się na cmentarzu z czasów I wojny światowej.[49] Fot. Barbara Tomecka, październik 2005 r., archiwum WUOZ Łomża.

Forma upamiętniania z którą mamy tu obecnie do czynienia jest symboliczna, zaś jej materialny wymiar - współczesny nagrobek, nie nawiązuje w żaden sposób do tradycji miejsc pamięci I wojny światowej. Znacznie lepiej rolę tę spełnia wysoki, drewniany krzyż ustawiony z inicjatywy mieszkańców Sośni przy zejściu z drogi leśnej. Poprzez swoją formę oraz materiał nawiązuje do tradycyjnych elementów przynależnych cmentarzom wojennym z tego okresu.

Podobnie poprzez nowe rozplanowanie wnętrza cmentarzy oraz wprowadzenie sztucznych elementów infrastruktury została zatarta przestrzeń cmentarzy wojennych w Sojczynku i Lipińskich.

Niektóre elementy wyglądu cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej w Sojczynku możemy zrekonstruować na podstawie wspomnień Witolda Saciłowskiego. Podobnie, jak w przypadku cmentarza żołnierzy armii rosyjskiej w Sośni, również o sojczyńskim cmentarzu opowiadał on swojemu synowi oraz dr. Cezaremu Werpachowskiemu. Wskazał także miejsce, w którym znajduje się

[49] Informacja ustna mieszkańca wsi Ruda podczas spotkania w Grajewskiej Izbie Historycznej w dniu 7 marca 2015 r.

nekropola przedstawicielom gminy Radziłów. Na tej podstawie przywrócono pamięć o tym cmentarzu.

„*Pamiętam, w tym miejscu stał cokół kamienny i miejsce to było ogrodzone płotem drewnianym. Widoczne tam były ślady mogił. Było tak do czasów II wojny światowej. W czasie, gdy rozpoczęła się II wojna światowa miałem dziewięć lat*".[50]

Wspomnienia Witolda Saciłowskiego zanotowane w pamięci tych, którym je przekazywał wskazują, że „kamienny cokół" mógł być obeliskiem murowanym z ciosów granitowych. Być może zwieńczony był wysokim krzyżem. Pomniki tego typu są częstym elementem cmentarzy wojennych urządzanych własnym poległym przez stronę niemiecką.

Pomnik przetrwał do drugiej połowy lat 40. XX w., kiedy to został obłożony niewybuchami, zebranymi z okolicznych pól i wysadzony. Szczątki pomnika zalegały jeszcze jakiś czas na terenie cmentarza. Jako sprawca zniszczenia wymieniany był lokalny działacz partyjny, któremu przeszkadzał niemiecki pomnik, albo – w drugiej wersji – miejscowy „głupek", czyli osoba nie do końca odpowiadająca za swoje czyny.[51] Podobny motyw występuje także we wspomnieniach dotyczących zniszczenia krzyża drewnianego na cmentarzu w Sośni oraz w wielu innych opowiadaniach o sprawcach zniszczeń miejsc pamięci.

Cmentarz żołnierzy armii niemieckiej w Lipińskich jest kolejnym przykładem nekropoli o całkowicie zatartym rozplanowaniu i elementach napowierzchniowych. Do 1993 r. obiekt ten nie był objęty ochroną i opieką ze strony służb konserwatorskich i samorządowych. Około tej daty sporządzona została dokumentacja ewidencyjna oraz szkic widocznych w terenie elementów cmentarza (il. 27) .[52] W tym czasie czytelne były cztery długie rzędy mogił przebiegające

[50] Protokół spisany w dniu 29 października 1999 r. na okoliczność ustalenia miejsca, w którym znajdował się cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich z I wojny światowej oraz żołnierzy sowieckich również z czasów I wojny światowej na terenie wsi Sośnia, gm. Radziłów w archiwum Urzędu Gminy Grajewo.

[51] Rozmowa z dr. Cezarem Werpachowskim, 26.01.2015 r., Sośnia, archiwum projektu HeAT „Heritage and Threat" w zbiorach Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej w Białymstoku.

[52] Karta Cmentarza, Lipińskie, gm. Grajewo (brak autora i daty), archiwum WUOZ w Łomży. Karta sporządzona została zapewne tuż po wizytacji terenu cmentarza przez Sławomira Zgrzywę z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz wydaniu zalecenia o sporządzeniu dokumentacji ewidencyjnej obiektu oraz włączeniu go do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Notatka służbowa z dnia 15.09.1993 r. w archiwum WUOZ w Łomży.

równolegle do szosy Białaszewo-Lipińskie. W centralnej części trzeciego rzędu znajdował się kamienny nagrobek szeregowego Theodora Seidlera (il. 28). Cmentarz nie był ogrodzony (il. 29), jednak jego teren wydzielono rowem, co było typowym sposobem zamykania przestrzeni cmentarzy wojennych przez stronę niemiecką.

Na szkicu nie ma oznaczonego wejścia na cmentarz (il. 27). Rozplanowanie mogił wskazuje, że pierwotnie wchodziło się nań od zachodu, od strony drogi. Wkraczając na teren cmentarza, odwiedzający miał wówczas widok na całą jego przestrzeń. Przejście to mogło zostać zatarte podczas budowy drogi asfaltowej. Z całą pewnością wejścia na cmentarz nie było od strony północnej, tak jak ma to miejsce obecnie. Potwierdza to fakt, iż w momencie zakładania cmentarza oraz później, w okresie międzywojennym, droga polna w kierunku przysiółka Jabłonowo przebiegała tuż obok południowego skraju cmentarza, nie tak jak obecnie, wzdłuż północnego skraju nekropoli. Zaprojektowanie wejścia na teren cmentarza wprost z pola nie było zatem możliwe.

Obecne usytuowanie wejścia na cmentarz od strony północnej oraz poprowadzenie ścieżki o przebiegu północ-południe zatarło pierwotne rozplanowanie cmentarza, zmieniając o 90˚ jego oś kompozycyjną. Polbrukowa alejka przebiega obecnie ponad częścią grobów i prowadzi do ulokowanego centralnie nagrobka jednego z pochowanych tutaj żołnierzy.[53]

W Karcie Cmentarza podano, że pochowanych tu zostało „*około 100 żołnierzy niemieckich*".[54] Nie wskazano jednak źródła tej informacji. Niejednoznaczne wydaje się również zawarte w tej dokumentacji stwierdzenie o czterech mogiłach zbiorowych. Zachowany, kamienny nagrobek szeregowego Theodora Seidlera oraz krzyże stojące nad grobami w okresie międzywojennym, przemawiają za tym, że polegli pochowani zostali w grobach jednostkowych, rozmieszczonych w obrębie czterech podłużnych kwater. [55] Każda z kwater mogła być przykryta wspólnym, niskim kopcem, na którym ustawione zostały nagrobki lub krzyże oznaczające miejsca poszczególnych pochówków.

[53] Por. rozdział: „Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec".
[54] Karta Cmentarza, Lipińskie, gm. Grajewo (brak autora i daty), archiwum WUOZ w Łomży.
[55] Ibidem.

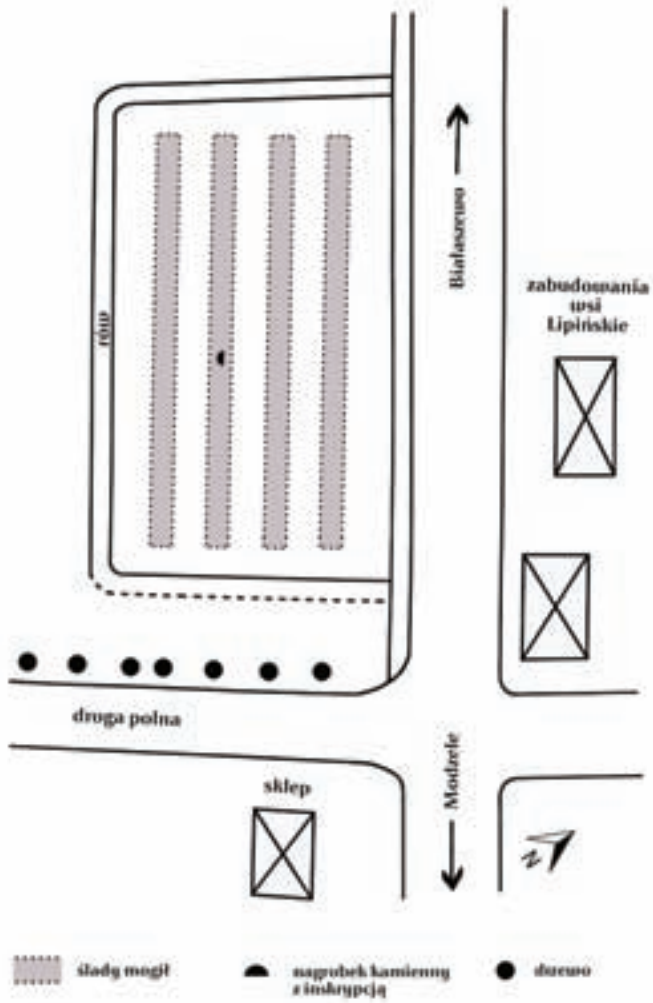

27. Lipińskie, gm. Grajewo. Szkic cmentarza żołnierzy armii niemieckiej z 1914-1915 r. sporządzony w latach 90. XX w. Autor nieznany, archiwum WUOZ w Łomży.

W lepszym stanie przetrwał do naszych czasów duży cmentarz wojenny w Ciemnoszyjach. Jego teren otoczony jest wałem ziemnym i rowem. Nie wprowadzono tutaj elementów zniekształcających rozplanowanie. Głównym problemem jaki dotyczy tej nekropoli jest fakt, iż w powszechnej opinii uchodzi on za miejsce spoczynku żołnierzy armii rosyjskiej. Tymczasem lokalizacja cmentarza w głębi

pozycji niemieckich, a przede wszystkim jego rozplanowanie wskazują, że spoczywają tu żołnierze armii niemieckiej. Dodatkowo, fakt ten poświadczają archiwa Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. Przedstawiciele stowarzyszenia wizytowali w okresie międzywojennym wyłącznie nekropole żołnierzy armii niemieckiej. O mogiłach strony rosyjskiej wspominają jedynie w przypadkach, gdy polegli spoczywali na wspólnej nekropoli. Leśny cmentarz w Ciemnoszyjach wizytowany był przez Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge w 1931 roku. Zanotowano wówczas, że cmentarz jest zaniedbany, zaś krzyż przewrócony, zapewne z powodu przegnicia jego podstawy.[56]

Za dobrze zachowaną należy też uznać mogiłę pod wsią Białogrądy. Znajdujący się tutaj tumulus, kryjący zbiorowy pochówek żołnierzy armii rosyjskiej, jest jedynie w niewielkim stopniu uszkodzony od strony północnej. Oczywiście, zarówno w Ciemnoszyjach jak i Białogrądach nie zachowały się drobne elementy wystroju cmentarza: obramowania mogił ziemnych, krzyże drewniane.

Przywrócenie pamięci o poległych podczas walk związanych z oblężeniem Twierdzy Osowiec w latach 1914 – 1915 wymaga wieloaspektowych działań. Niezbędna jest edukacja, tłumacząca historię Wielkiej Wojny, nie jako zmagań obcych, wrogich, zaborczych mocarstw, lecz wojny, w której brali udział także Polacy, których duża, lecz trudna obecnie do oszacowania liczba, spoczywa w nadbiebrzańskich mogiłach jako żołnierze niemieccy lub rosyjscy. Z tego powodu odpowiedniejszym określeniem tych miejsc jest forma „cmentarze żołnierzy armii niemieckiej lub armii rosyjskiej", co nie definiuje pochodzenia poległych a jedynie ich przynależność do określonej formacji wojskowej.

Kolejnym działaniem powinna być rewitalizacja cmentarzy w celu przywrócenia im formy jak najbardziej zbliżonej do oryginału. Będzie to wymagało podjęcia poszukiwań archiwalnych oraz wykorzystanie dokumentacji projektowej innych obiektów, zbliżonych pod względem rozplanowania. Dobrym przykładem jest mogiła zbiorowa żołnierzy armii rosyjskiej pod wsią Białogrądy, wzniesiona w sposób niemal analogiczny do kopca kryjącego szczątki 131 żołnierzy armii rosyjskiej we wsi Ruda, w powiecie giżyckim. Zachowana dokumentacja projektowa tej mogiły umożliwia rekonstrukcję detali cmentarza, w tym tak ulotnych elementów jak roślinność. W przypadkach innych cmentarzy, jak te w miejscowości Ruda

[56] Berichte über deutsche Kriegergräberstätten, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.", J. 11, H. 10, Oktober 1931, s. 157.

czy Lipińskie, niezbędne byłoby też wykorzystanie innych sposobów pozyskiwania danych, np. metody archeologicznej pozwalającej na rekonstrukcję rozplanowania cmentarza, przede wszystkim lokalizacji i wymiarów jam grobowych. Metoda ta nie narusza struktur podziemnych nekropoli. Wymaga jedynie zdjęcia warstwy darni i interpretacji stratygrafii horyzontalnej terenu cmentarza, co umożliwia odtworzenie rozmieszczenia i wielkości mogił oraz innych elementów napowierzchniowych.[57]

28. Lipińskie, gm. Grajewo. Nagrobek znad mogiły szeregowca Theodora Seidlera. W latach 90. XX w. znajdował się na jednej z mogił, obecnie pełni funkcję obelisku pamiątkowego. Autor fotografii nieznany, archiwum WUOZ w Łomży.

[57] Metoda ta będzie wykorzystywana m.in. do rekonstrukcji rozplanowania monumentalnego cmentarza w Joachimowie Mogiłach, kryjącego szczątki poległych podczas pierwszego ataku gazowego pod Bolimowem. Prace będą prowadzone w ramach realizacji projektu *„Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie. Materialne pozostałości życia i śmierci w okopach na froncie wschodnim oraz stan przemian krajobrazu pobitewnego w rejonie Rawki i Bzury (1914-2014)* kierowanego przez dr Annę Zalewską (IAiE PAN Warszawa).

29. Lipińskie, gm. Grajewo. Teren cmentarza żołnierzy armii niemieckiej około 1993 r. Na powierzchni czytelne były wówczas cztery długie rzędy mogił. Cmentarz nie był ogrodzony. Autor fotografii nieznany, archiwum WUOZ w Łomży.

4. Świadectwa walk i bohaterskiej śmierci

Brak nagrobków, obelisków lub innych, zawierających inskrypcje elementów cmentarzy i mogił żołnierzy armii rosyjskiej na przedpolu Twierdzy Osowiec, uniemożliwia identyfikację pochowanych tam żołnierzy. Natomiast pośrednią przesłanką, choć mało precyzyjną, są informacje zawarte w źródłach historycznych, dotyczące jednostek wojskowych broniących twierdzy oraz miejscach i czasie działań wojennych na jej przedpolu.[58] Na ich podstawie, z pewnym prawdopodobieństwem, można wskazać oddziały z których żołnierze zostali pochowani na danym cmentarzu lub w mogile, gdyż zasadą organizacji cmentarzy wojennych stosowaną przez stronę niemiecką było lokowanie ich w miejscu pola bitwy lub w jego najbliższym sąsiedztwie. Niewiele lepsza jest sytuacja cmentarzy żołnierzy armii niemieckiej. Nagrobki z inskrypcjami zachowały się jedynie na wtórnej, zbiorowej mogile na cmentarzu parafialnym w Grajewie, w obrębie domniemanej kwatery wojennej na cmentarzu parafialnym w Białaszewie oraz na pomniku przy kościele w tej miejscowości. Również w tym przypadku szansę na prawdopodobną identyfikację poległych dają źródła historyczne.[59]

---

[58] Podstawowym źródłem tych informacji jest książka B. Perzyka (B. Perzyk, op. cit., s. 125-284). Opis walk o twierdzę w lutym 1915 r. zawiera również monografia autorstwa S. Czerepa (S. Czerep, op. cit., s. 389-395). W przypisie do Załącznika 2, będącego wypisem z książki Maxa Dehnena (Die Kriegersgräber in Ostpreussen von 1914/1915, Würzburg 1966, s. 182-202) autor informuje, że załącznik ten zawiera „imienny spis poległych oficerów, podoficerów i żołnierzy niemieckich w walkach lutowych 1915 r. na Mazurach i obszarze suwalsko-augustowsko-nadbiebrzańskim" (S. Czerep, op. cit., s. 510-531). W rzeczywistości w zestawieniu tym nie został wymieniony ani jeden pochówek żołnierza armii niemieckiej z obszaru na południe od Biebrzy. Cenne są natomiast zbiorcze zestawienia strat strony rosyjskiej zamieszczone w załączniku nr 5 (S. Czerep, op. cit., s. 545-546).

[59] Niezastąpionym źródłem są w tym przypadku drukowane listy poległych z poszczególnych jednostek wojskowych armii niemieckiej, wśród których wymienieni są żołnierze polegli podczas oblężenia Twierdzy Osowiec. Dane te są dostępne w bazie danych: Onlineprojekt Gefallenendenkmäler. Von Ahnenforscheer für Ahnenforscher (www.denkmalprojekt.org).

Z kolei inskrypcje z nagrobków na cmentarzach wojennych mogą wnieść nowe szczegóły do historii działań wojennych. W zbiorowej mogile na cmentarzu parafialnym w Grajewie pochowany został gefrejter August Hennig z 11. kompanii 18. pułku piechoty Ladwehry, poległy 30 września 1914 r. Oddział ten nie jest wymieniany w kontekście prowadzonych w tym dniu walk o Grajewo.[60]

30. Mogiła polowa rotmistrza nazwiskiem Hellriet, pochowanego tuż pod Grajewem. Nie przetrwała do dnia dzisiejszego. Szczątki mogły zostać ekshumowane i przeniesione na cmentarz wojenny lub elementy napowierzchniowe grobu uległy z czasem zatarciu. Grafika ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Poza wymienionym nagrobkiem gefrejtera Augusta Henniga, wśród miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec brak jest grobów innych poległych podczas oblężenia twierdzy we wrześniu 1914 r. Bilans strat z tego okresu wskazuje, że każda ze stron straciła około trzydziestu żołnierzy. Z załogi twierdzy poległo i zmarło od ran trzydziestu sześciu obrońców. Straty armii

[60] Porównaj B. Perzyk, op. cit., s. 156-157.

niemieckiej szacowane są na 25-30 żołnierzy.[61] Dwaj z nich – zwiadowcy z 75. pułku piechoty Landwehry - zginęli 24 września w wyniku ostrzału artyleryjskiego pod Klimaszewnicą. Tego samego dnia w walkach o tę wieś poległ żołnierz z I. batalionu 76. pułku piechoty Landwehry. 28 września eksplozja rosyjskiego pocisku artyleryjskiego zabiła tu siedmiu żołnierzy z 31. pułku piechoty Landwehry. [62]

31. Posterunek graniczny pod Grajewem. Na drugim planie, tuż nad głową wartownika widoczny jest pojedynczy krzyż z mogiły polowej. Prawdopodobnie jest to grób rotmistrza Hellrieta, widoczny na poprzedniej rycinie. Pocztówka ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

[61] B. Perzyk obok ogólnej liczby poległych żołnierzy niemieckich podaje również straty 75. pułku piechoty Landwehry: ośmiu zabitych, dwudziestu rannych, sześciu zaginionych (Ibidem, s. 161-162). Na podstawie informacji z bazy danych projektu Gefallenendenkmäler można wskazać, że z 76. pułku piechoty Landwehry zginęło podczas wrześniowego oblężenia twierdzy pięciu żołnierzy (www.denkmalprojekt.org, dostęp 6.12.2014 r.).

[62] B. Perzyk, op. cit., s. 146-147, 154.

Nieznana jest dziś lokalizacja grobu niemieckiego żołnierza z 9. kompanii I batalionu 76. pułku piechoty Landwehry, pozostawionego w nocy 29 września 1914 r. wraz z towarzyszem na wysuniętym posterunku pod Klimaszewnicą, przez wycofujący się oddział. Rankiem 30 września zaskoczyli ich żołnierze rosyjscy. Jeden z nich dostał się do niewoli, a drugi zginął podczas ucieczki. Jego grób odnaleźli towarzysze broni w 1915 r. Pochowany był w nim najprawdopodobniej szeregowiec Eugen Helming.[63]

Nie wiadomo, gdzie pochowano zabitych żołnierzy armii rosyjskiej, którzy zginęli w wyniku niemieckiego ostrzału artyleryjskiego Pozycji Sośnieńskiej w dniu 27 września oraz żołnierza z 9. kompanii 76. pułku piechoty Landwehry, zabitego podczas rosyjskiego ostrzału artyleryjskiego drogi z Sojczynka do Białaszewa.[64]

Nieznane są groby jednego żołnierza z 75. pułku piechoty Landwehry i jednego żołnierza z 76. pułku piechoty Landwehry, poległych 30 września podczas obrony Grajewa. W Grajewie zostali pochowani dwaj oficerowie zabici w czasie odwrotu niemieckiej dywizji spod tego miasta. Jednym z nich był dowódca II. batalionu 75. pułku piechoty Landwehry kapitan Kittlausz. Ich groby zostały odnalezione w 1915 r. na grajewskim cmentarzu parafialnym. Lokalizacja mogił w obrębie cmentarza nie jest dziś znana.[65]

Sześć nagrobków zachowanych na zbiorowej mogile na cmentarzu parafialnym w Grajewie, umieszczonych pierwotnie nad grobami żołnierzy armii niemieckiej poległych 19, 20, 22 i 23 października 1914 r., nie ma związku z walkami o Twierdzę Osowiec. Są one pozostałością działań wojennych z października 1914 r., określanych jako *Kämpfe an der Ostgrenze Ostpreußens* - walki nad wschodnią granicą Prus Wschodnich. Działania ofensywne podjęte 17 października przez XXV. Korpus Rezerwowy doprowadziły w ciągu kilku dni do przejściowego zajęcia Grajewa przez wojska niemieckie. Opuściły one miasto zaledwie kilka dni późnej, zagrożone odcięciem przez atak rosyjski prowadzony w kierunku Ełku.[66] Nagrobki z mogiły na cmentarzu w Grajewie, poza upamiętnieniem poległych są źródłem informacji o datach dziennych walk prowadzonych w okolicach miasta i uczestniczących w nich jednostkach wchodzących w skład XXV. niemieckiego

[63] Ibidem, s. 155; www.denkmalprojekt.org, dostęp 6.12.2014 r.

[64] B. Perzyk, op. cit., s. 152. Żołnierzem tym był najprawdopodobniej szeregowiec Heinrich Meyer (www.denkmalprojekt.org, dostęp 6.12.2014 r.).

[65] B. Perzyk, op. cit., s. 157.

[66] M. Dehnen, op. cit., s. 112-113.

Korpusu Rezerwowego. Dziewiętnastego października poległ kanonier Heinrich Nettlau z 9. kompanii 50. pułku artylerii polowej (Feldartillerie-Regiment 50. 9 Kp.). Następnego dnia zginęli: F. Schuster z 8. kompani 229. rezerwowego pułku piechoty (Reserve Infanterie Regiment 229. 8 Kp.) i rotmistrz Hans Helmigk z 50. rezerwowego oddziału kawalerii (Reserve Kavallerie Abteilung 50). 22 października polegli rezerwiści: Skrzipczyk i Zenthöfer z 8. kompanii 229. rezerwowego pułku piechoty oraz oficer Albert Müller z 50. rezerwowego oddziału kawalerii. Następnego dnia ten sam oddział kawalerii stracił vice wachmistrza R. Starkowa.

Kolejnych sześć nagrobków z cmentarza parafialnego w Grajewie jest świadectwem walk o Grajewo i przedpole Twierdzy Osowiec z połowy lutego 1915 r., które zapoczątkowały drugie oblężenie twierdzy. Czternastego lutego pod Grajewem ginęli kawalerzyści z 15. pułku huzarów (Husaren Regiment 15.) ze szwadronów: drugiego, czwartego i piątego. Polegli wówczas: sierżant Wilhelm Dammann, kapral Adolf Schultze oraz huzarze: Karl Thies, P. Wunnenberg, Otto Kahmann oraz Kaster. Nagrobka tego ostatniego nie ma na mogile zbiorowej na cmentarzu parafialnym przy ulicy Szkolnej w Grajewie. Jego nazwisko widnieje jednak na rysunku przedstawiającym „*Heldengrab in Grajewo*" wykonanym w 1915 r. (il. 32). Inskrypcja na mogile wymienia sześciu poległych huzarów[67]. Piętnastego lutego, już po wycofaniu się wojsk rosyjskich z Grajewa, zginął strzelec W. Osterwald z drugiej kompanii siódmego batalionu strzelców westfalskich (Westf. Jäger Bataillon 7.).

Pierwszym krwawym epizodem drugiego oblężenia Twierdzy Osowiec były walki prowadzone w gęstej mgle 20 lutego 1915 r. W ich wyniku strona niemiecka chciała zająć Las Białaszewski, zaś rosyjska odbić utracone wcześniej wsie Białaszewo i Klimaszewnica.

[67] Nagrobki znad mogił pięciu huzarów ułożone są obok siebie na mogile zbiorowej – nagrobek nr 9, 11, 13, 14, 15, rozdzielone poduszką znad mogiły oficera poległego 22.06.1915 r. Nagrobek nr 12 ma zniszczoną inskrypcję. Być może należał do szóstego poległego huzara nazwiskiem Kaster. Por. rozdział: „Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec".

32. Grajewo. Mogiła zbiorowa sześciu huzarów armii niemieckiej w niezidentyfikowanym miejscu. Żołnierze ci spoczywali na cmentarzu wojennym w parku przy ulicy Strażackiej, skąd ich szczątki, razem z innymi poległymi zostały przeniesione do mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym przy ulicy Szkolnej. Zachowały się nagrobki znad mogił pięciu spośród nich. Pocztówka ze zbiorów Tomasza Dudzińskiego.

Najwięcej ofiar przyniosło wtargnięcie do Białaszewa rosyjskiego batalionu 101. pułku piechoty, gdzie zaskoczył on nieprzygotowanych do obrony żołnierzy uzupełnienia 76. pułku piechoty Landwehry oraz sztab, tabory i sanitariuszy tego pułku. Podczas nieudanej próby zorganizowania obrony zginął dowódca pułku - pułkownik von Happe i jego adiutant kapitan von Bülow. W chaotycznej ucieczce w samej wsi i na polach pod nią poniosło śmierć wielu żołnierzy Landwehry. Godzinny pobyt w Białaszewie żołnierzy rosyjskiego batalionu 101. pułku piechoty zaakcentowany został aktem barbarzyństwa i złamania Praw Genewskich. Odpowiedzią na protest niemieckich służb medycznych, domagających się możliwości opatrzenia rannych, było zastrzelenie podoficera sanitarnego

i ranienie lekarza wojskowego oraz szeregowca. [68] Zastrzelonym podoficerem sanitarnym był Fortsch, odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy. Jego nazwisko zostało upamiętnione na pomniku w Białaszewie. Miejsce śmierci (lub odniesienia śmiertelnych ran) pułkownika von Happe i kapitana von Bülow zostało z kolei upamiętnione kamiennym obeliskiem.

33. Moździerz na pozycji ogniowej; miejsce niezidentyfikowane, prawdopodobnie Las Białaszewski, w lutym 1915 r. Fot. A. Kühlewindt, „Königsberger Woche", J.7, Nr. 29, 15. April 1915.

Nie mamy pewności gdzie znajdują się groby wszystkich poległych w walkach o Białaszewo w dniu 20 lutego 1915 r. Trudna do ustalenia jest również ich liczba. Według jednych szacunków zginęło 80 żołnierzy 76. pułku piechoty Landwehry i około 100 żołnierzy rosyjskiego batalionu 101. pułku piechoty.[69] Dostępne źródła sugerują zaniżenie strat niemieckich i prawdopodobne zawyżenie rosyjskich. Na podstawie listy poległych z 76. pułku piechoty Landwehry, liczbę żołnierzy tego pułku zabitych i zmarłych od ran w ciągu kilku następnych dni

[68] B. Perzyk, op. cit., s. 181-185.
[69] Ibidem, s. 185.

należy ustalić na 106.[70] Kilku żołnierzy armii niemieckiej pochowano w obrębie kwatery wojennej przy kościele w Białaszewie, być może również na całkowicie zatartym napowierzchniowo cmentarzu wojennym w tej wsi[71].

Szczątki pułkownika von Happe i żołnierzy zmarłych od ran w szpitalu wojskowym w Grajewie spoczywają dziś w zbiorowej mogile na grajewskim cmentarzu parafialnym. Nie są to z pewnością wszystkie miejsca pochówku. Polegli żołnierze armii rosyjskiej pogrzebani zostali przynajmniej w jednej zbiorowej mogile, być może w południowo wschodnim narożniku cmentarza parafialnego w Białaszewie. Zachowany tam granitowy obelisk, pochodzący znad tej mogiły, mówi o pięćdziesięciu „*Russische Krieger*" poległych 20 lutego 1915 r. Jeśli określenie strat strony rosyjskiej na około stu zabitych jest właściwe, w Białaszewie lub w jego najbliższej okolicy powinno znajdować się jeszcze jedno miejsce pochówku, kryjące szczątki około pięćdziesięciu żołnierzy rosyjskiego batalionu 101. pułku piechoty.

Nie są znane wszystkie groby żołnierzy innych niemieckich jednostek wojskowych, którzy ponieśli śmierć 20 lutego 1915 r. na przedpolu Twierdzy Osowiec. Na cmentarzu wojennym w Lipińskich znajduje się nagrobek szeregowca Theodora Seidlera z 4. kompanii polowej 1. batalionu pionierów. Nie wiadomo natomiast gdzie pochowano ochotnika Gronwaldta z 75. pułku piechoty Landwehry, wymienionego na pomniku w Białaszewie. Poza obeliskiem z cmentarza parafialnego w Białaszewie, brak jest śladów innych pochówków żołnierzy armii rosyjskiej broniących twierdzy, poległych 20 lutego 1915 r.

W ciągu kilku następnych dni wojska niemieckie ostatecznie przełamały obronę pozycji osłaniającej Twierdzy Osowiec i zajęły dogodne pozycje do jej ostrzału artyleryjskiego, który rozpoczął się 23 lutego. Miejsca pochówków poległych podczas tych walk nie są w większości znane.[72] Zmarli od ran żołnierze armii niemieckiej zostali pochowani w Grajewie, o czym świadczą inskrypcje z nagrobków na mogile zbiorowej z grajewskiego cmentarza. Spoczęli tam żołnierze z pułków piechoty nr 5, 18, 61. i 76. Landwehry oraz batalionu zapasowego 147. Natomiast na pomniku przy kościele w Białaszewie uwiecznione zostały

[70] www.denkmalprojekt.org, dostęp 6.12.2014 r.

[71] Por. rozdział: „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny".

[72] Straty rosyjskie w zabitych, rannych i zaginionych z okresu walk 11-22 luty 1915 r. wynosiły „ponad 2000 ludzi". W tym samym czasie strona niemiecka straciła około 500 żołnierzy (B. Perzyk, op. cit., s. 188).

nazwiska: artylerzysty Böckla i kierowcy Plessnera, z Cesarsko-Królewskiej Austro-Węgierskiej Baterii Moździerzy 7. i 8. (K. u. K. Österreich, Ungarischen Mörserbatterien 8 und 7), poległych 26 i 28 lutego, szeregowego Rechberga z 76. pułku piechoty Landwehry, poległego 27 lutego oraz podoficera Jaschicka z batalionu moździerzy Königsberg (Mörser-Batl. Königsberg), poległego 28 lutego 1915 r.

34. Austro-węgierski, 305. milimetrowy moździerz Škody na pozycji ogniowej, prawdopodobnie w Lesie Białaszewski, w lutym 1915 r. Fot. A. Kühlewindt, „Königsberger Woche", J.7, Nr. 29, 15. April 1915.

Nagrobki z mogiły zbiorowej na cmentarzu w Grajewie i inskrypcje z pomnika w Białaszewie są też jedynymi materialnymi świadectwami kolejnych śmierci żołnierzy armii niemieckiej poległych w wyniku wymiany ognia artyleryjskiego i prób przełamania pozycji sośnieńskiej, między marcem a początkiem sierpnia 1915 r.[73] Z walk tych, w mogile w Grajewie pochowani zostali żołnierze z pułków piechoty nr 5, 18, 76. oraz 11. dywizji Landwehry, 147. batalionu zapasowego,

[73] A. Wap, op. cit., s. 57-58.

16. pułku artylerii polowej (Feldartillerie Regiment) i 1. kolumny amunicyjnej artylerii polowej (Feldartillerie Munition Kolonne), 1. pułku kawalerii oraz 17. kompani sanitarnej Landwehry (Landwehr Sanität). Na pomniku w Białaszewie uwieczniono poległych z pułków piechoty nr 18, 76. Landwehry, batalionu zapasowego 147. pułku piechoty, 1. pułku artylerii piechoty (Fussartillerie Regiment) i batalionu Lötzen 1. Landsturmu (Landsturm Batailon Lötzen 1). Żołnierze ci i ich polegli towarzysze broni mogli zostać pochowani na cmentarzach w Ciemnoszyjach (Muzgowni), Lipińskich, Rudzie, Sojczynku i w Białaszewie.

Miejsca spoczynku obrońców twierdzy są mniej pewne. Część z nich została zapewne pochowana na cmentarzu wojennym w Sośni oraz cmentarzach garnizonowych w Hornostajach Osadzie[74] i na Twierdzy Osowiec.

Najtragiczniejszym w skutkach wydarzeniem podczas oblężenia twierdzy Osowiec był atak gazowy przypuszczony przez wojska niemieckie 6 sierpnia 1915 r. Między 24 lipca a 1 sierpnia niemieccy saperzy rozlokowali wzdłuż bronionej przez żołnierzy armii rosyjskiej Pozycji Sośnieńskiej 50.000 kilkulitrowych pojemników z chlorem. Wiatr w kierunku rosyjskich okopów powiał 6 sierpnia i wówczas, nad ranem, wypuszczono około 250 ton gazu z pojemników. Historycy nie są zgodni co do wymiarów chmury gazowej. Jej rozmiary szacowane są na ponad trzy lub kilkanaście kilometrów, a wysokość na około dziesięć lub około trzynaście metrów. Chmura ta w ciągu kilku - kilkunastu minut dotarła do Pozycji Sośnieńskiej i okopów pod Białogrądami, następnie przeszła nad twierdzą. Jej resztki dotarły aż do Moniek. Pomimo znacznych strat, obrońcom twierdzy udało się powstrzymać atak przeciwnika i odzyskać utracone przejściowo pozycje.[75]

[74] Straty wśród obrońców twierdzy, poniesione przez stronę rosyjską do 22 marca 1915 r. szacowane są na ponad 2800 zabitych, rannych i zaginionych. Wśród nich było 38 oficerów (B. Perzyk, op. cit., s. 221).

[75] A. Wap, op. cit. s. 59-60; B. Perzyk, op. cit., s. 265-266, 268.

35. Żołnierze 3. Kompanii 1. Batalionu 36. pułku na ulicy w Grajewie, czyli oddziały jednej z *Gaskampftruppe* przygotowującej i przeprowadzającej ataki z użyciem broni chemicznej. Pocztówka ze zbiorów Stanisława Niedziółko.

Dotychczas nie oszacowano jednoznacznie strat jakie poniosła strona rosyjska w wyniku ataku gazowego. Według raportu Nadzwyczajnej Komisji Śledczej, która pod koniec 1915 r. badała atak gazowy z 6 sierpnia, liczebność obrońców twierdzy zmniejszyła się po nim o około 3.800 żołnierzy. Nie wiadomo jednak ilu z nich poniosło śmierć, ilu zaś uległo jedynie zatruciu lub odniosło rany. Chlorem lekko zatruło się również pięciu żołnierzy niemieckich z 76. pułku piechoty Landwehry, atakujących Sośnię.[76] Nie ma też pełnej zbieżności między zdawałoby się skrupulatnymi raportami o stratach strony niemieckiej i treścią

[76] B. Perzyk, op. cit., s. 269, 274-275.

inskrypcji na nagrobkach. Pierwsza kompania 1. batalionu saperów miała stracić 6 sierpnia jednego oficera i trzech szeregowych.[77] Tymczasem na nagrobku z domniemanej kwatery wojennej na cmentarzu parafialnym w Białaszewie wymienionych zostało czterech szeregowych z 1. kompanii 1. batalionu pionierów (saperów) im. Księcia Radziwiłła poległych w tym dniu. Byli to: Ignatz Narewski, Hermann Blöss, Heinrich Eierdey i Fritz Funk.

Pogorszenie się sytuacji na froncie zmusiło dowództwo rosyjskie do wydania rozkazu ewakuacji Twierdzy Osowiec. Dotarł on do jej dowódcy, generała porucznika Brzozowskiego, 18 lub 21 sierpnia.[78] Walki na przedpolu twierdzy trwały do samego końca. Żołnierze z 76. pułku piechoty Landwehry ginęli 8, 18 i 19 sierpnia pod Osowcem, a 20 sierpnia pod Wólką Brzozową.[79] Dziewiętnastego sierpnia zginął też sierżant podporucznik Herman Kraatz z batalionu Lötzen Landsturmu, pochowany w mogile zbiorowej na cmentarzu w Grajewie.

Jest bardzo prawdopodobne, że szczątki wszystkich lub niemal wszystkich żołnierzy armii rosyjskiej, którzy polegli w wyniku ataku gazowego kryły mogiły pod Sośnią, mogiła pod Białogrądami oraz mogiły zbiorowe na cmentarzu garnizonowym w Hornostajach Osadzie. Najprawdopodobniej wszyscy żołnierze armii niemieckiej, polegli podczas oblężenia twierdzy w 1915 r., zostali pochowani na cmentarzach w Ciemnoszyjach, Grajewie, Lipińskich i Sojczynku oraz w obrębie kwater wojennych przy kościele w Białaszewie i na niezidentyfikowanym cmentarzu wojennym w tej wsi. Obrońców twierdzy poległych przed 6 sierpnia 1915 r., chowano zapewne na cmentarzach garnizonowych na placu broni na południowy wschód od Fortu Szwedzkiego Twierdzy Osowiec oraz pod wsią Hornostaje Osada.

[77] Ibidem, s. 274.

[78] Historycy nie są zgodni co do daty dziennej otrzymania rozkazu – porównaj A. Wap, op. cit., s. 60; B. Perzyk, op. cit., s. 281.

[79] www.denkmalprojekt.org, dostęp 6.12.2014 r.

5. Katalog miejsc pamięci I wojny światowej na przedpolu Twierdzy Osowiec

1. Białaszewo, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Kwatera wojenna żołnierzy armii niemieckiej i pomnik ku czci poległych na cmentarzu przykościelnym kościoła Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Stanisława BM, położonym przy ul. Kopernika 25 w Białaszewie (il. 36). Kwatera nie istnieje, pomnik znajduje się w północnej części dawnego cmentarza przykościelnego. Prawdopodobnie w najbliższym otoczeniu kościoła, być może bezpośrednio na północ od niego, znajdował się cmentarz żołnierzy armii niemieckiej, obecnie o całkowicie zatartych elementach napowierzchniowych[80].

Pomnik oraz groby żołnierzy armii niemieckiej tworzyły pierwotnie jedno założenie przestrzenne na terenie cmentarza przykościelnego. Po likwidacji cmentarza lub tylko jego nadziemnej części, pomiędzy wiosną 1929 r. a końcem 1930 lub początkiem 1931 r., nagrobki znad mogił zostały przeniesione na pobliski cmentarz parafialny. Groby z pewnością zajmowały przestrzeń wokół pomnika oraz wzdłuż muru kościelnego, prawdopodobne jest, że znajdowały się także na cmentarzu wojennym w najbliższej okolicy kościoła. Obecnie strefa przed pomnikiem przykryta jest nawierzchnią z kostki polbrukowej (il. 37).

[80] Por. rozdział „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny".

N 53˚30'66.81", E 22˚30'49.6"

36. Białaszewo, gm. Grajewo. Lokalizacja kwatery wojennej żołnierzy armii niemieckiej oraz pomnika ku czci poległych żołnierzy na terenie przykościelnym. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Białaszewo XVIII 12-H z 1924 r.

Natomiast strefa na wschód i zachód od pomnika, bezpośrednio wzdłuż muru kościelnego, zajęta jest przez trawnik. Na wschód od pomnika widoczny jest rząd kamieni polnych, prawdopodobnie pozostałość obramowania mogiły (il. 38).

Nagrobki przeniesione na cmentarz parafialny znajdowały się pierwotnie nad grobami przed frontem pomnika. Centralnie przed pomnikiem ustawione były dwa nagrobki z głazów z różowego granitu. Pierwszy z nich znajdował się nad mogiłą czterech żołnierzy: Koppena, Nielsena, Classena i Schnoora: „WEHRM. KOPPEN / ERS. RES. NIELSEN / CLASSEN. SCHNOOR / L. I. R. 76. † 20 FEBR. 1915." (il. 39).

Pod drugim spoczęli szeregowi: Tohoff, Kenther, Tegtmeyer i Heinz: „WEHRM. TOHOFF / ERS. RES. KENTHER. / TEGTMEYER. HEINZ. / L. I. R. 76 † 20 FEBR. 1915." (il. 40).

37. Białaszewo, gm. Grajewo. Teren cmentarza przykościelnego. Strefa pochówków żołnierzy armii niemieckiej znajdowała się przed pomnikiem oraz po obu jego stronach, wzdłuż muru kościelnego. Jeśli pochówki nie zostały ekshumowane, na co nie ma dowodów, znajdują się dzisiaj między innymi, pod polbrukową nawierzchnią chodnika. Fot. Małgorzata Karczewska.

38. Białaszewo, gm. Grajewo. Teren cmentarza przykościelnego. Górne powierzchnie kamieni polnych, zalegających na wschód od pomnika ku czci poległych żołnierzy, być może stanowią pozostałości obramowania grobów kwatery wojennej żołnierzy armii niemieckiej. Fot. Małgorzata Karczewska

39. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Nagrobek znad mogiły czterech żołnierzy armii niemieckiej, poległych w walkach 20 lutego 1915 r. Pierwotnie znajdował się nad mogiłą zbiorową pod pomnikiem ku czci poległych na białaszewskim cmentarzu przykościelnym. Fot. Małgorzata Karczewska

40. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Drugi z nagrobków znad mogiły czterech żołnierzy armii niemieckiej, poległych 20 lutego 1915 r., przeniesiony z terenu cmentarza przykościelnego. Fot. Małgorzata Karczewska.

Na wysokości wschodniego i zachodniego skraju pomnika znajdowały się dwa nagrobki wykonane z rozpołowionego głazu z szarego granitu, o charakterystycznym trójgraniastym obrysie. Nagrobki te oznaczały mogiły: oficera – lejtnanta Lange: „LEUTNANT / FR. W. LANGE. / LANDW. INF. REGT. 76 / GEF. AM. 20. FEBR. 1915" (il. 41) oraz podoficera vice feldfebla Buckenthina: „VZ. FELDWEBEL / GUSTAV / BUCKENTHIN / LANDW. INF. REGT. 76. / GEF. AM 20. FEBRUAR 1915" (il. 42).

Piąty, zachowany na cmentarzu parafialnym nagrobek, pochodzi znad mogiły czterech szeregowych z batalionu pionierów im. księcia Radziwiłła: „HIER RUHEN VIER PIONIERE / VOM PION. BATAILLON FÜRST RADZIWILL, / OSTPREUSS. NR. 1 – 1. FELD-KOMPAGNIE, / † 6. AUGUST 1915. / JGNATZ / NAREWSKI, / HERMANN / BLÖSS, / HEINRICH / EIERDEY, / FRITZ / FUNK" (il. 43). Jego pierwotna lokalizacja nie jest znana; przesłanki wskazują na zatarty obecnie cmentarz żołnierzy armii niemieckiej w najbliższym otoczeniu kościoła[81].

Centralną część założenia kwatery wojennej stanowił pomnik ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej, odznaczonych Krzyżem Żelaznym II klasy (il. 44).

Wniesiono go z ciosów granitowych na podmurówce z kamieni polnych, wtapiając w mur otaczający teren cmentarza przykościelnego (il. 45).

Główną część pomnika tworzą trzy prostokątne płyciny wyodrębnione rozmieszczonymi symetrycznie pseudopilastrami. W każdej z płycin umieszczona została płyta piaskowcowa z listą poległych (il. 46).

Nad nimi, również w każdej z płycin, znajdowała się mniejsza prostokątna płyta piaskowcowa z sentencjami poświęconymi bohaterskim czynom i nieprzemijającej pamięci o nich. Zachowały się dwie z tych płyt, trzecia, z zachodniej (lewej) płyciny, została niemal całkowicie zniszczona. Górne części skrajnych pseudopilastrów zdobią litery *Alfa* i *Omega*, umieszczone nad łacińskimi krzyżami (il. 47). Pierwsza i ostatnia litera greckiego alfabetu symbolizują przekaz, że świat pochodzi od Boga i zmierza do niego jako do ostatecznego celu.

Na dwóch środkowych pseudopilastrach znajdują się wyobrażenia rewersu i awersu Krzyża Żelaznego II klasy z 1914 roku (*Eisernes Kreuz II Klasse)* (il. 48). Pomnik wieńczą trzy sterczyny z ciosów granitowych zakończone czterema spłaszczonymi kulami z różowego granitu.

[81] Por. rozdział „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny".

41. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Nagrobek znad mogiły oficera Lange, poległego 20 lutego 1915 r., przeniesiony z terenu cmentarza przykościelnego. Fot. Małgorzata Karczewska.

42. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Nagrobek znad mogiły Gustava Buckenthin, poległego 20 lutego 1915 r., spoczywającego pierwotnie przy pomniku poległych na białaszewskim cmentarzu przykościelnym. Fot. Małgorzata Karczewska.

43. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz parafialny. Nagrobek znad mogiły czterech szeregowych batalionu pionierów im. księcia Radziwiłła, poległych najprawdopodobniej w wyniku ataku gazowego na pozycje rosyjskie w dniu 6 sierpnia 1915 r. Lokalizacja mogiły tych żołnierzy jest nieznana. Fot. Małgorzata Karczewska.

44. Białaszewo, gm. Grajewo. Teren cmentarza przykościelnego. Pomnik ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej, odznaczonych pośmiertnie Krzyżem Żelaznym II klasy. Fot. Małgorzata Karczewska.

45. Białaszewo, gm. Grajewo. Tylna część pomnika ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej, wtopionego w północno-wschodnią część muru cmentarza przykościelnego. Fot. Małgorzata Karczewska.

46. Białaszewo, gm. Grajewo. Teren cmentarza przykościelnego. Pomnik ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej – jedna z płyt z okolicznościową sentencją (górna część) oraz listą nazwisk poległych żołnierzy (poniżej). Fot. Małgorzata Karczewska.

47. Białaszewo, gm. Grajewo. Pomnik ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej. Górne części skrajnych pseudopilastrów zdobią litery *Alfa* i *Omega*, umieszczone nad łacińskimi krzyżami. Pierwsza i ostatnia litera greckiego alfabetu symbolizują przekaz, że świat pochodzi od Boga i zmierza do niego jako do ostatecznego celu. Fot. Małgorzata Karczewska.

48. Białaszewo, gm. Grajewo. Pomnik ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej. Na dwóch środkowych pseudopilastrach znajdują się wyobrażenia rewersu i awersu Krzyża Żelaznego II klasy z 1914 roku (*Eisernes Kreuz II Klasse).* Odwrotna kolejność umieszczenia tych symboli wynika zapewne z faktu, iż przyjęło się noszenie odznaczenia rewersem na zewnątrz. Fot. Małgorzata Karczewska.

Spis inskrypcji:

Tablica zachodnia (lewa). Górna inskrypcja – zniszczona. Zachowały się jedynie fragmenty dwóch skrajnych wyrazów: „…HTET. / …TT." Pełna treść inskrypcji została zrekonstruowana na podstawie archiwalnej fotografii pomnika.

„EIN MAL VON STEINEN, /
ZUM GEDÄCHTNIS EUCH ERRICHTET, /
ZU KÜNDEN SPÄTEN ZEITEN /
DEUTSCHER STREITER RUHESTATT".
[Kamienny pomnik / wzniesiony wam ku pamięci / aby obwieszczać późniejszym czasom / miejsce spoczynku niemieckich bojowników][82]

Lista poległych:

„VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 76 /
AM 20. FEBRUAR 1915 /
LEUTNANT FRIEDR. WILHELM LANGE. /
DIE FELDWEBEL BUCKENTHIN, SCHWARZ. /
DIE UNTEROFFIZIERE: BORSTELMANN, KEMME. /
DIE GEFREITEN: DUNKER, KAUFRINDER, /
SCH[…]EMANN, FISCHER. /
DIE ERSATZ-RESERVISTEN: SCHUMANN, /
STAGE, THOMSON, KLASSEN, WAGNER,
GILLY, WILD, LEHMANN, NIELSEN, OTTO, /
FLÜGEL, HEINZ, CLASSEN, SCHNOOR, RUGE, /
KENTHER, EHLERS, TEGTMEYER, HEINZEN, /
PAUSEN, HENNEBORN, SCHACHT, FRICHSTEN, /
SCHWEDT, KUNKEL, THOMSEN, GUNTRATH, /
PRINZ, CRISTIAN, VOSS, MÜLLER, LASSEN, /
HOLSING, HAAR, SCHLICHTENBERG, KÜHN, /
GRELL, MARHOLZ, JESSEN, CHRISTOPHERSEN, /
WEHRBEIN, SCHNOR, SCHAFERHOF, /
HANSEN. /

[82] Tłum. Anna Harbig.

DIE WEHRMANNER: LAFRENTZ, REISEN, /
KOHLMORGEN.
AM 9. JULI 1915: WEGRMANN, WOLTERS."

Tablica środkowa. Górna inskrypcja:

„DER ZEITEN LAUF, /
ER WIRD ZU STAUBE WANDELN /
STEINE UND HELDENLEIBER, /
DOCH EURE TATEN NIMMERMEHR"
[Czas mija, w kurz zmienia kamienie i ciało bohatera, jednakże waszych czynów nigdy nie zmieni][83]

Lista poległych:

„VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 76 /
AM 20. FEBRUAR 1915 /
DIE WEHRMÄNNER: STRECKER, TOHOFF, /
STERLI, SIETZ, VERKLASS, SCHACHT,
KÜCHMEISTER, GUWALSKI, HILDEBRANDT, /
VOSS, BRAASCH, OTTO II, CARSTENSEN,
WERDT, WEIDT, KÖPPEN, MEYER, BÖGE. /
DER LÄNDSTURMANN: GARSTENSEN. /
DIE KRIEGSFREIWILLIGEN: WASSERMANN, /
CIESEKE, KÖSTER.
AM 27. FEBRUAR 1915: SCHÜTZE REHBERG. /
AM 20. JUNI 1915: SCHÜTZE REICH. /
AM 6. MÄRZ 1915: /
DER ERSATZ-RESERVIST WITT. /
AM 29. APRIL 1915: GEFREITER BECKER. /
AM 15. MAI 1915: /
DER ERSATZ-RESERVIST BAROTENSCHLAGEN. /
AM 16. MAI 1915:
DER ERSATZ-RESERVIST WESSELS. /

[83] Tłum. Małgorzata Karczewska.

AM 6. JULI 1915: GEFREITER GRÜMMERT, /
DER WEHRMANN WICKE, /
DER KRIEGSFREIWILLIGEN HELFRICH, /
DER ERSATZ-RESERVIST PREUSSLER."

Tablica wschodnia (prawa). Górna inskrypcja:

„SIE WERDEN TROTZEN EINST /
DEM ZAHN DER ZEIT /
WIE IHR GETROTZET /
EINER WELT VON FEINDEN."
[One przeciwstawią się zębowi czasu, tak jak wy przeciwstawiliście się wrogiemu światu][84]

Lista poległych:

VOM KGL. PREUSS. PIONIER BATAILLON 1 /
AM 20. FEBR. 1915: KRIEGSFREIWILLIGEN GRONWALDT. /
VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 75 /
AM 20. FEBR. 1915: SANITÄTS-UNTEROFFZR. FORTSCH. /
VOM DEN K. u. K. ÖSTERREICH. UNGARISCHEN /
MÖRSERBATTERIEN 8 UND 7:
AM 26. FEBRUAR 1915: KANONIER BÖCKL. /
AM 28. FEBRUAR 1915: KRAFTFAHREN PLESSNER. /
VOM KGL. PREUSS. MÖRSER-BATL. KÖNIGSBERG /
AM 28. FEBRUAR 1915: UNTEROFFZR. JASCHICK. /
VOM KGL. PREUSS. INF. REGT. 147 /
ERS. BATL. 1. FELD-KOMP. /
AM 6. MÄRZ 1915: WEHRMANN BÖHM. /
VOM KGL. PREUSS. RES. FUSSARTILLERIE REGT. 1 /
AM 8. MÄRZ 1915: KANONIER MAROUARDT. /
AM 29. APRIL 1915: OBERGEFREITER FIEDLER. /
VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 18 /
AM 21. MAI 1915: ERSATZ-RESERVIST GRACH. /

[84] Tłum. Anna Harbig.

VOM KGL. PREUSS. LANDST. BATL. LÖTZEN 1 /
AM 21. MAI 1915: LANDSTURMANN KAUFEL. /
VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 18 /
AM 13. JULI 1915: UNTEROFFIZIER BRAUN. /
VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 76 /
AM 21. JULI 1915: SCHÜTZE DAJEK."

2. Białaszewo, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Kwatera wojenna na cmentarzu parafialnym Parafii Rzymskokatolickiej pw. Św. Stanisława BM, położonym przy ul. Nowej w Białaszewie (il. 49). Kwatera znajduje się w południowo wschodnim narożniku cmentarza.

N 53˚30'53.8", E 22˚30'80.7

49. Białaszewo, gm. Grajewo. Lokalizacja cmentarza parafialnego. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Białaszewo XVIII 12-H z 1924 r.

W dokumentacji konserwatorskiej kwatera określona została jako „*miejsce pochówku żołnierzy rosyjskich i niemieckich*". W rzeczywistości brak jest podstaw do jednoznacznego stwierdzenia, czy ustawione kamienne nagrobki znajdują się rzeczywiście nad grobami żołnierzy armii niemieckiej (il. 50). Cztery kamienne nagrobki tych żołnierzy przeniesiono na teren cmentarza parafialnego w 1929 lub 1930 r. z kwatery wojennej przy kościele parafialnym w Białaszewie. Brak jednak dowodów na ekshumację szczątków. Piąty nagrobek, czterech żołnierzy poległych 6 sierpnia 1915 r. mógł pierwotnie znajdować się na cmentarzu wojennym w okolicach kościoła, obecnie całkowicie zatartym napowierzchniowo.

50. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz rzymskokatolicki, parafialny przy ul. Nowej. Teren uznawany za kwaterę wojenną żołnierzy armii niemieckiej i rosyjskiej z czasów I wojny światowej. Cztery mniejsze kamienne nagrobki zostały tutaj przeniesione znad mogił żołnierskich znajdujących się na cmentarzu przykościelnym. Fot. Małgorzata Karczewska.

Kamienny obelisk z wyobrażeniem krzyża prawosławnego i inskrypcją: „FUNFZIG / RUSSISCHE / KRIEGER / † / 20. FEBRUAR / 1915" (il. 51, 52) pochodzi znad zbiorowej mogiły pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej, poległych 20 lutego 1915 r.

Współcześnie na powierzchni domniemanej kwatery nie zachowały się żadne ślady mogił jednostkowych i zbiorowych. Nie ma zatem podstaw do stwierdzenia czy obelisk poświęcony żołnierzom armii rosyjskiej znajduje się w miejscu, gdzie go pierwotnie ustawiono. Teren uznany za kwaterę wojenną z czasów

I wojny światowej ma kształt regularnego, zbliżonego do prostokąta, sześcioboku o wymiarach: wschód-zachód: 40 m i 40 cm, północ-południe: 8 m i 30 cm. Od północy i wschodu otacza go mur cmentarny wzniesiony z kamieni polnych, zaś od południa i zachodu współczesne, żelazne, ażurowe ogrodzenie z furtką umieszczoną centralnie w części południowej (il. 53).

Opis kamiennych nagrobków żołnierzy armii niemieckiej został zamieszczony w części katalogu poświęconej kwaterze i pomnikowi na cmentarzu przykościelnym w Białaszewie.

51. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz rzymskokatolicki, parafialny przy ul. Nowej. Kamienny nagrobek znad mogiły zbiorowej pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej poległych 20 lutego 1915 r. Fot. Małgorzata Karczewska.

52. Białaszewo, gm. Grajewo. Cmentarz rzymskokatolicki, parafialny przy ul. Nowej. Inskrypcja na nagrobku znad mogiły pięćdziesięciu żołnierzy armii rosyjskiej. Fot. Małgorzata Karczewska.

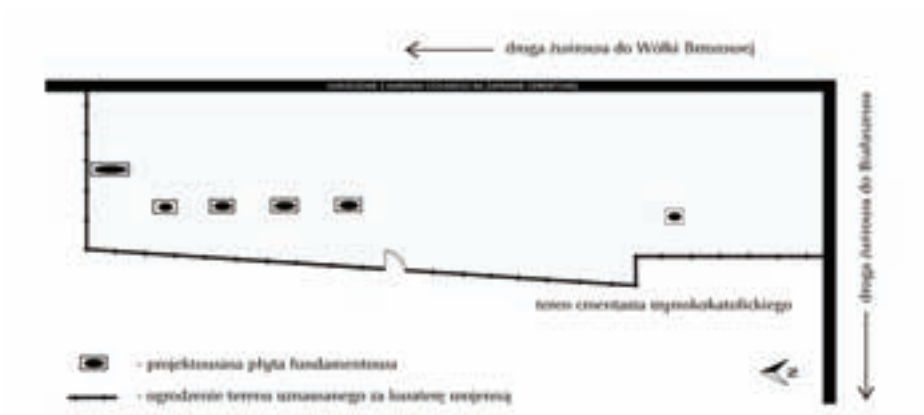

53. Białaszewo, gm. Grajewo. Projekt prac remontowych i zagospodarowania terenu kwatery wojennej na terenie cmentarza parafialnego. Źródło: Urząd Gminy Grajewo.

3. Białaszewo, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Obelisk wzniesiony w miejscu śmierci lub odniesienia śmiertelnych ran przez pułkownika von Happe i kapitana von Bülow, komendanta i adiutanta 76. pułku piechoty Landwehry. Pierwotna lokalizacja obelisku we wsi Białaszewo nie jest znana. Na podstawie fotografii archiwalnej można przypuszczać, że zajmował on miejsce wyeksponowane, na niewielkim, porośniętym trawą kopcu, obramowanym u podstawy ciosami granitowymi. Za obeliskiem rósł dąb.[85]

54. Białaszewo, gm. Grajewo. Rozstaje dróg prowadzących do Wólki Brzozowej i Pieniążków. Krzyż kowalskiej roboty wystawiony w 1924 r. Jako podstawa krzyża posłużył obelisk poświęcony pamięci pułkownika von Happe i kapitana von Bülow, komendanta i adiutanta 76. pułku piechoty Landwehry. Fot. Małgorzata Karczewska.

[85] Por. rozdział „O pamięci i zapominaniu Wielkiej Wojny".

Kamień ten, z całkowicie zatartą inskrypcją i utrąconą górną powierzchnią na której znajdowało się wyobrażenie Krzyża Żelaznego, zachował się jednak w krajobrazie wsi.

N 53°30'54.0", E 22°30'29.2"

55. Białaszewo, gm. Grajewo. Lokalizacja miejsca, w którym obecnie znajduje się głaz upamiętniający śmierć pułkownika von Happe i kapitana von Bülow, komendanta i adiutanta 76. pułku piechoty Landwehry. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Białaszewo XVIII 12-H z 1927 r.

W 1924 r. wykorzystano go jako podstawę do osadzenia krzyża kowalskiej roboty. Inskrypcję z datą „1924 R." umieszczono przy tym na płaszczyźnie przeciwległej w stosunku do płaszczyzny na której znajdował się tekst upamiętniający pułkownika von Happe i kapitana von Bülow. Głaz ten, wraz z osadzonym w nim krzyżem kowalskiej roboty, znajduje się obecnie w północnej części wsi, na rozstaju dróg prowadzących z Białaszewa do wsi Pieniążki i do Wólki Brzozowej (il. 54). Na mapie topograficznej z aktualizacją na 1921 r. w tym miejscu jeszcze

nie oznaczono lokalizacji krzyża przydrożnego, zaś na mapie sześć lat młodszej piktogram jest już obecny (il. 55). Świadczy to o fakcie nowej lokalizacji krzyża, którego podstawę stanowił dawny pomnik ku czci poległych.

56. Białaszewo, gm. Grajewo. Rozstaje dróg prowadzących do Wólki Brzozowej i Pieniążków. Dawny obelisk ku czci oficerów armii niemieckiej, poległych 20 lutego 1915 r. stał się w 1924 r. podstawą krzyża przydrożnego. Fot. Małgorzata Karczewska.

Identyfikacja obelisku była możliwa dzięki charakterystycznemu ukształtowaniu jego lewej krawędzi z dwoma podłużnymi zaklęśnięciami i starannie wygładzonej tylnej stronie kamienia. Natomiast kształt jego górnej powierzchni został zmieniony – spłaszczony – poprzez utrącenie części obelisku z wyobrażeniem Krzyża Żelaznego. Najprawdopodobniej relief tego symbolu był zbyt głęboki, by mógł zostać zeszlifowany tak jak znajdująca się pod nim inskrypcja (il. 56).

4. Białogrądy, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Zbiorowa mogiła około 200 żołnierzy armii rosyjskiej poległych w wyniku ataku gazowego na Twierdzę Osowiec 6 sierpnia 1915 r. Mogiła położona jest w lesie mieszanym, w odległości 36 m na północny wschód od drogi krajowej nr 65 Białystok-Grajewo, na południowy zachód od wsi Białogrądy i zakola – starorzecza Kanału Rudzkiego, na wale wydmowym (il. 57). Do mogiły prowadzi droga leśna łącząca drogę krajową 65 ze wsią Białogrądy.

N 53˚29'78.1", E 22˚36'06.8"

57. Białogrądy, gm. Grajewo. Lokalizacja mogiły zbiorowej żołnierzy armii rosyjskiej. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Osowiec XVIII 12-C (alt. XVIII 12-B) z 1927 r.

Mogiła założona została na planie prostokąta o wymiarach podstawy kopca: wschód-zachód 12,5 m, północ-południe 6 m.

Nasyp ziemny kopca wznosi się ponad powierzchnię otaczającego terenu na około 180 cm (il. 58). Od południa, wschodu i zachodu mogiła otoczona jest rowem o szerokości 160-180 cm i głębokości około 90 cm, oddalonym od podstawy kopca o 210-250 cm. Rów od strony północnej został zniszczony przez drogę leśną do wsi Białogrądy (il. 59).

W centralnej części kopca znajduje się niewielki, drewniany, pomalowany na czerwono krzyż prawosławny, ustawiony tu przed kilkoma laty. Wypisana na nim czarną farbą inskrypcja brzmi: „ROSJANIE 1914 r. / ZGNELI OD GAZU”[86] (il. 60). Krzyż ten jest świadectwem przetrwania wśród mieszkańców pamięci o tragicznym wydarzeniu, jakim był atak gazowy dokonany na Twierdzę Osowiec przez wojska niemieckie i o ofiarach tego ataku pogrzebanych w mogile pod Białogrądami.

58. Białogrądy, gm. Grajewo. Mogiła zbiorowa żołnierzy armii rosyjskiej; widok z północnego wschodu. Fot. Maciej Karczewski.

[86] Pisownia oryginalna.

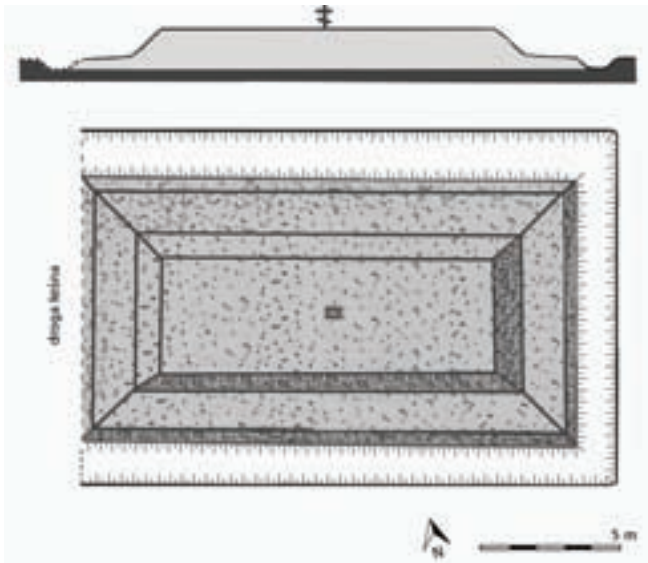

59. Białogrądy, gm. Grajewo. Przekrój i plan mogiły zbiorowej żołnierzy armii rosyjskiej. Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

60. Białogrądy, gm. Grajewo. Współczesny krzyż na mogile zbiorowej żołnierzy armii rosyjskiej. Napis na ramionach krzyża: ROSJANIE 1914 / ZGNELI OD GAZU świadczy o trwaniu w pamięci mieszkańców wydarzeń sprzed stulecia. Fot. Małgorzata Karczewska.

5. Ciemnoszyje, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Cmentarz żołnierzy armii niemieckiej, położony w lesie sosnowym, około 300 m na północny zachód od zabudowań leśniczówki Białaszewo, na południowy zachód od drogi krajowej nr 65 i torów kolejowych, po zachodniej stronie drogi leśnej prowadzącej od leśniczówki do gospodarstwa Muzgowina (il. 61).

N 53˚30'88.9", E 22˚33'06.4"

61. Ciemnoszyje, lokalizacja cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej. Cmentarz nie został oznaczony na mapie piktogramem. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Osowiec XVII 12-I, arkusz Przechody z 1927 r.

Cmentarz założono na planie regularnego prostokąta o wymiarach N-S: 27,5 m, E-W: 40 m. Od północy, południa i zachodu teren cmentarza otacza niski wał ziemny wysokości około 50 cm i szerokości u podstawy około 330 cm oraz położony bezpośrednio za wałem rów, głębokości około 80 cm i szerokości około 250 cm (il. 62, 63).

Wschodni skraj wyodrębniony został niską skarpą. Do jej południowo-wschodniego narożnika przylega linia okopu wojskowego z czasów I wojny światowej. Wnętrze i wał cmentarza porasta starodrzew sosnowy (il. 64).

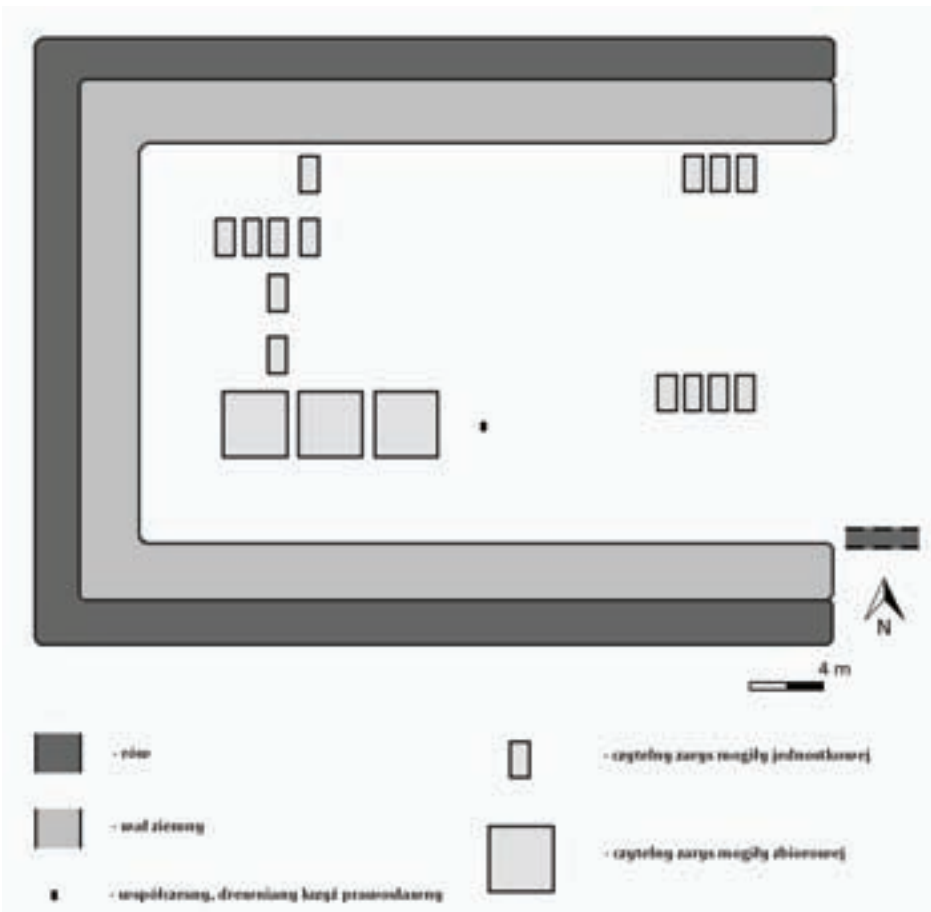

62. Ciemnoszyje, gm. Grajewo. Szkic zachowanego rozplanowania cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej. Oprac. Maciej Karczewski, Małgorzata Karczewska.

63. Ciemnoszyje, gm. Grajewo. Wał ziemny i rów otaczający teren cmentarza; widok od strony zewnętrznej. Fot. Małgorzata Karczewska.

64. Ciemnoszyje, gm. Grajewo. Wnętrze cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej porasta starodrzew sosnowy. Fot. Małgorzata Karczewska.

Większość mogił ziemnych jest całkowicie zatarta na powierzchni gruntu. W południowo zachodniej części cmentarza zachowały się trzy mogiły zbiorowe o wymiarach 3,5 x 3,5 m każda, rozmieszczone w rzędzie o przebiegu wschód – zachód. Groby jednostkowe, również rozmieszczone po 20-21 pochówków w 4-5 rzędach o przebiegu wschód – zachód, zajmowały najprawdopodobniej pozostałą część cmentarza. Odległości między rzędami grobów wynosiły około 130 cm, a pomiędzy grobami w każdym rzędzie – około 50 cm.

W południowo-wschodniej części cmentarza znajduje się nowy, drewniany krzyż prawosławny (il. 65). Ustawiono go w miejscu starego krzyża, który nie przetrwał do naszych czasów. Pierwotnie wystawiony krzyż upadł jeszcze w okresie międzywojennym, przed 1931 r. o czym donosiło sprawozdanie członków Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, sprawdzających w tym czasie stan zachowania cmentarzy wojennych żołnierzy armii niemieckiej[87]. Pod koniec XX wieku ustawiono na terenie cmentarza nowy krzyż, z nieznanych powodów prawosławny. Fakt ten stał się podstawą do błędnego zaklasyfikowania nekropoli jako miejsca pochówku żołnierzy armii rosyjskiej.

Na grobach nie zachowały się nagrobki lub krzyże. Umieszczona pod wysokim, prawosławnym krzyżem granitowa tablica informuje jedynie, że na cmentarzu znajdują się „MOGIŁY ŻOŁNIERZY / WOJNY 1914–1918" (il. 66). Nie ma więc wystarczających podstaw aby określić liczbę pochowanych tu żołnierzy.

[87] Berichte über deutsche Kriegergräberstätten, „Kriegsgräberfürsorge. Mitteilungen und Berichte vom Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge E.V.", J. 11, H. 10, Oktober 1931, s. 157.

65. Ciemnoszyje, gm. Grajewo. Krzyż prawosławny w południowej części cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej. Pierwotnie wystawiony krzyż łaciński uległ zniszczeniu na początku lat 30. XX w. Fot. Małgorzata Karczewska.

66. Ciemnoszyje, gm. Grajewo. Inskrypcja na nowej tablicy pamiątkowej („MOGIŁY ŻOŁNIERZY WOJNY 1914-1918") nie wskazuje na pochodzenie żołnierzy spoczywających na tym cmentarzu. Fot. Małgorzata Karczewska.

6. Grajewo, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Mogiła zbiorowa żołnierzy armii niemieckiej na cmentarzu parafialnym parafii rzymskokatolickiej przy ul. Szkolnej w Grajewie. Powstała w 1934 lub 1935 r.[88] w wyniku ekshumacji mogił wojennych z terenu parku przy obecnej ulicy Strażackiej oraz złożenia szczątków we wspólnej mogile zbiorowej na ówczesnym cmentarzu ewangelickim, ob. rzymskokatolicki, parafialnym (il. 67).

N 53˚38'42.0", E 22˚27'49.7"

67. Grajewo. Pierwotna oraz obecna lokalizacja pochówków żołnierzy armii niemieckiej na terenie miasta. W latach 30. XX w. mogiły jednostkowe znajdujące się na terenie parku (A) zostały ekshumowane, zaś szczątki złożone w mogile zbiorowej na cmentarzu parafialnym (B). Mapa topograficzna w skali 1:25.000, arkusz 23100 (Prostken/Grajewo), 1944 r.

[88] Ks. P. Kownacki, Grajewskie nekropolie, Grajewo 2003, s. 50.

Mogiła położona jest w północno-wschodniej części cmentarza, na wschód, południowy-wschód od kaplicy świętej Anny, bezpośrednio przy alei cmentarnej. Mogiła w formie niskiego kopca o prostokątnej podstawie, wysokości około 50 cm, wyodrębnionego ze stoku niewielkiego wyniesienia poprzez sztuczne ustromienie północno-wschodniej i północno-zachodniej krawędzi. Ustromione stoki mogiły oblicowane zostały kamieniami polnymi. Górna powierzchnia płaska, o wymiarach 9 x 5 m, wtórnie ogrodzona żelaznym łańcuchem rozpiętym na żelaznych słupkach (il. 68). Nagrobki ułożone ściśle w dwóch podwójnych i jednym pojedynczym rzędzie o przebiegu północny wschód – południowy zachód, równolegle do dłuższych boków mogiły (il. 69). Strefa o szerokości 150 cm na południowym skraju mogiły pozbawiona jest nagrobków. Zachowało się 59 analogicznych, betonowych nagrobków, w tym osiem ze zniszczonymi tablicami z inskrypcjami (il. 70). Nagrobki leżące, w formie półforemnego wielościanu o kwadratowej podstawie. Na górnej powierzchni nagrobka umieszczona betonowa płyta w formie masywnego, równoramiennego krzyża oraz centralnie – prostokątna, betonowa płyta z inskrypcją.

68. Grajewo. Mogiła zbiorowa żołnierzy armii niemieckiej na cmentarzu parafialnym przy ulicy Szkolnej. Widok ogólny mogiły z północnego wschodu. Fot. Małgorzata Karczewska.

69. Grajewo. Mogiła zbiorowa żołnierzy armii niemieckiej na cmentarzu parafialnym przy ulicy Szkolnej. Ułożenie betonowych nagrobków przeniesionych znad grobów jednostkowych z cmentarza w parku przy ul. Strażackiej. Fot. Małgorzata Karczewska.

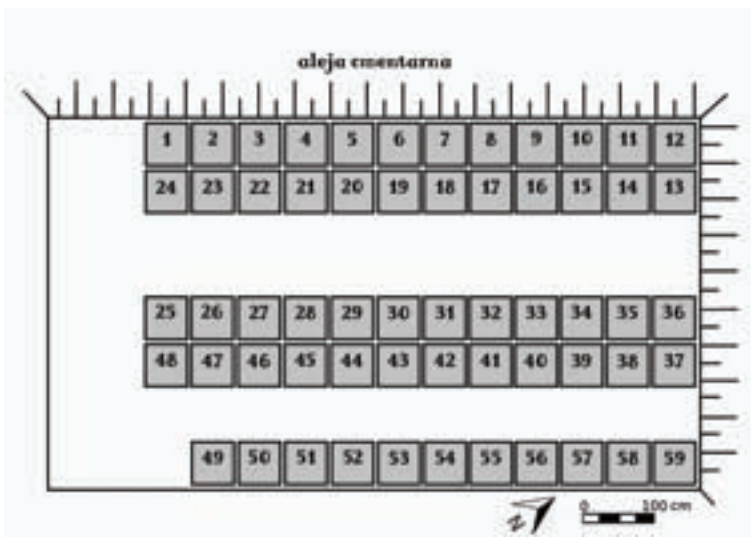

70. Grajewo. Szkic rozplanowania nagrobków na mogile zbiorowej żołnierzy armii niemieckiej na cmentarzu parafialnym przy ul. Szkolnej. Numery na nagrobkach zostały wprowadzone w celu powiązania ich z wykazem inskrypcji oraz dokumentacją fotograficzną (por. il. 71-121). Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

Spis inskrypcji zachowanych na nagrobkach[89]

Nr nagrobka	Treść inskrypcji	Ilustracja
1	tablica z inskrypcją zniszczona	71
2	RITTMSTR. D. R. / HANS HELMIGK / RES. KAV. ABT. 50 / GEF. 20.10.1914	72
3	GEFREITER / KRAUTSTRUNK / L. J. R. 18. 2. KP. / GEF. 2.3.1915	73
4	ERS. RES. / HERM. ZEMKE / L. J. R. 5. 4. KP. / GEF. 8.7.1915	74
5	FAHRER / TILLM. WILLMS / FART. RGT. 16 / GEF. 7.3.1915	75
6	ERS. RES. / LUDWIG LENDT / L. J. R. 76. 12. KP. / GEF. 22.6.1915	76
7	WEHRMANN / HEINR. MÜLLER / L. J. R. 76. 12. KP. / GEF. 22.6.1915	77
8	tablica z inskrypcją zniszczona	---
9	HUSAR / OTTO KAHMANN / HUS. RGT. 15. 4. ESK. / GEF. 14.2.1915	78
10	UTFFZ. /F. DIEDRICH / L. J. R. 76. 12. KP. /GEF. 22.6.1915	79
11	SERGT. / WILH. DAMMANN / HUS. RGT. 15. 5. ESK. / GEF. 14.2.1915	80
12	tablica z inskrypcją zniszczona	---

[89] W zestawieniu podana została oryginalna treść inskrypcji. Stąd zapis: „L. J. R." i „R. J. R." zamiast „L. I. R." (Landwehr Infanterie Regiment / Landsturm Infanterie Regiment) oraz „L. I. R." (Reserve Infanterie Regiment).

13	GEFR. D. R. / ADOLF. SCHULTZE / HUS. RGT. 15. 5. ESK. / GEF. 14.2.1915	81
14	HUSRAR D. R. / KARL THIES / HUS. RGT. 15. 2. ESK. / GEF. 14.2.1915	82
15	HUSRAR D. R. / P. WUNNENBERG / HUS. RGT. 15. 4. ESK. / GEF. 14.2.1915	83
16	GEFREITER / AUG. KRÜGER / L. J. R. 76. 12. KP / GEF. 22.6.1915	84
17	FAHRER / JOH. MIESS / FART. RGT. 16 / GEF. 7.3.1915	85
18	WEHRMANN / LOR. SALEWSKI / L. J. R. 5. 8. KP. / GEF. 21.2.1915	86
19	EIN / UNBEKANNTER / DEUTSCHE	87
20	ERS. RES. / P. SCHEROTZKI / ERS. BATL. 147. 1. KP. / GEF. 2.3.1915	88
21	WEHRMANN / DAVID FAST / L. J. R. 18. 12. KP. / GEF. 5.3.1915	89
22	ERS. RES. / BALZER / L. J. R. 76. 3. KP. / GEF. 25.2.1915	90
23	tablica z inskrypcją zniszczona	---
24	GEFREITER / AUG. HENNIG / L. J. R. 18. 11. KP. / GEF. 30.9.1914	91
25	WEHRMANN / HOBIGER / L. J. R. 18. 3. KP. / GEF. 7.3.1915	92
26	GEFREITER / AUG. BEHREND / L. J. R. 5. 4. KP. / GEF. 8.7.1915	93
27	MUSKETIER / STRUMASCHUS / ERS. BATL. 147. 5. KP. / GEF. 23.2.1915	94
28	MUSK. / SENFT / LDW. SAN. KP. 17 / GEF. 20.4.1915	95

29	W. OSTERWALD / WESTF. JÄG. B. 7. 2. KP. / GEF. 15.2.1915	96
30	JÄGER / RICH. GRUSDAS / MOB. KAV. RGT. 1 / GEF. 3.4.1915	97
31	KR.FREIW. / FR. EHMANN / L. J. R. 76. 8. KP. / GEF. 1.3.1915	98
32	tablica z inskrypcją zniszczona	---
33	DRAGONER / H. OPPERMANN / GEF. 26.2.1915	99
34	WEHRMANN / ALEX WEINER / L. J. R. 5. 1. KP. / GEF. 24.2.1915	100
35	ERS. RES. / RICH. TAMMS / L. J. R. 76. 6. KP. / GEF. 24.2.1915	101
36	ERS. RES. / FRANZ WOLF / L. J. R. 18. 11. KP. / GEF. 24.2.1915	102
37	UTFFZ. / ALB. MÜLLER / RES. KAV. ABT. 50 / GEF. 22.10.1914	103
38	V. WACHTMSTR. / R. STARKOW / RES. KAV. ABT. 50 / GEF. 23.10.1914	104
39	REITER / K. MERTSCHING / RES. KAV. ABT. 50 / GEF. 23.10.1914	105
40	FELDW. LTN. / HERM. KRAATZ / LDST. BATL. LÖTZEN / GEF. 19.8.1915	106
41	KANONIR / HEINR. NETTLAU / FD. ART. R. 50. 9 KP. / GEF. 19.10.1914	107
42	tablica z inskrypcją zniszczona	---
43	WEHRMAN[N] / R. BORGHERT / L. J. R. 18. 8. KP. / GEF. 13.7.1915	108
44	tablica z inskrypcją zniszczona	---

45	F. SCHUSTER / R. J. R. 229. 8 KP. / GEF. 20.10.1914	109
46	EIN / UNBEKANNTER / DEUTSCHE	110
47	WEHRMANN / OLSCHEWSKI / L. J. R. 61. 4 KP. / GEF. 24.2.1915	111
48	tablica z inskrypcją zniszczona	---
49	KR. FREIW. / REINH. MÜLLER / R. J. R. 228. 6. KP. / GEF. 1915	112
50	OBERST / VON HAPPE / KOMMAND. D. L. J. R. 76 / GEF. 20.2.1915	113
51	ERS. RES. ZENTHÖFER / R. J. R. 229. 8 KP. / GEF. 22.10.1914	114
52	UTFFZ. / F. FIEBELKORN / 1. F. ART. MUN. KOL. 1 / GEF. 3.4.1915	115
53	RESERVIST / HERM. LIEBIG / L. J. R. 18. 4. KP. / GEF. 26.2.1915	116
54	KANONIR / ERICH KÜHN / 11. LDW. DIV. / GEF. 31.5.1915	117
55	tablica z inskrypcją zniszczona	---
56	JÄGER / WILH. MEYER / RADF. KP. 11. LDW. DIV. / GEF. 4.7.1915	118
57	ERS. RES. SKRZIPCZYK / R. J. R. 229. 8. KP. / GEF. 22.10.1914	119
58	MUSKETIER / ALB. KÄRGER / R. J. R. 229. 6. KP. / GEF. 20.10.1914	120
59	WEHRMANN / ALBERT BESIG / R. J. R. 232. 4. KP. / GEF. 23.10.1914	121

71. Grajewo, nagrobek nr 1 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

72. Grajewo, nagrobek nr 2 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

73. Grajewo, nagrobek nr 3 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

74. Grajewo, nagrobek nr 4 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

75. Grajewo, nagrobek nr 5 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

76. Grajewo, nagrobek nr 6 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

77. Grajewo, nagrobek nr 7 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

78. Grajewo, nagrobek nr 9 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

79. Grajewo, nagrobek nr 10 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

80. Grajewo, nagrobek nr 11 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

81. Grajewo, nagrobek nr 13 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

82. Grajewo, nagrobek nr 14 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

83. Grajewo, nagrobek nr 15 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

84. Grajewo, nagrobek nr 16 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

85. Grajewo, nagrobek nr 17 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

86. Grajewo, nagrobek nr 18 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

87. Grajewo, nagrobek nr 19 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

88. Grajewo, nagrobek nr 20 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

89. Grajewo, nagrobek nr 21 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

90. Grajewo, nagrobek nr 22 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

91. Grajewo, nagrobek nr 24 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

92. Grajewo, nagrobek nr 25 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

93. Grajewo, nagrobek nr 26 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

94. Grajewo, nagrobek nr 27 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

95. Grajewo, nagrobek nr 28 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

96. Grajewo, nagrobek nr 29 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

97. Grajewo, nagrobek nr 30 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

98. Grajewo, nagrobek nr 31 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

99. Grajewo, nagrobek nr 33 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

100. Grajewo, nagrobek nr 34 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

101. Grajewo, nagrobek nr 35 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

102. Grajewo, nagrobek nr 36 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

103. Grajewo, nagrobek nr 37 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

104. Grajewo, nagrobek nr 38 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

105. Grajewo, nagrobek nr 39 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

106. Grajewo, nagrobek nr 40 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

107. Grajewo, nagrobek nr 41 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

108. Grajewo, nagrobek nr 43 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

109. Grajewo, nagrobek nr 45 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

110. Grajewo, nagrobek nr 46 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

111. Grajewo, nagrobek nr 47 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

112. Grajewo, nagrobek nr 48 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

113. Grajewo, nagrobek nr 50 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

114. Grajewo, nagrobek nr 51 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

115. Grajewo, nagrobek nr 52 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

116. Grajewo, nagrobek nr 53 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

117. Grajewo, nagrobek nr 54 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

118. Grajewo, nagrobek nr 56 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

119. Grajewo, nagrobek nr 57 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

120. Grajewo, nagrobek nr 58 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

121. Grajewo, nagrobek nr 59 z mogiły zbiorowej na cmentarzu parafialnym.

7. Hornostaje Osada, gm. Mońki, pow. moniecki.

Kwatera wojenna żołnierzy armii rosyjskiej na cmentarzu garnizonowym Suzdalskiego Pułku Piechoty im. gen. Suworowa[90], położonym na wzgórzu, w lesie, około 300 metrów na zachód od zabudowań kolonijnych wsi Hornostaje Osada i drogi wiodącej z tej wsi do zabudowań Kolonii Hornostaje (il. 122).

[90] J. Maroszek, A. Studniarek, Szkic historyczny miasta i gminy Mońki w 40-tą rocznicę uzyskania praw miejskich 1965-2005, Mońki 2005, s. 15.

N 53˚25'50.54" E 22˚48'10.55"

122. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Lokalizacja cmentarza garnizonowego z kwaterą wojenną żołnierzy armii rosyjskiej z lat 1914-1915. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Osowiec XVIII 13-A, arkusz Goniądz 6 z 1927 r.

Kwatera wojenna znajduje się u podstawy stoku wyniesienia zajmowanego przez cmentarz garnizonowy, przylegając do jego północnej, zachodniej i południowej granicy. Ze względu na brak naturalnych granic, otoczona została rowem i wałem ziemnym (il. 123).

Prawdopodobnie kolejnych poległych grzebano zaczynając od zachodniego skraju cmentarza. Teren pokryty jest obecnie słabo czytelnymi zarysami nasypów mogił ziemnych o wysokości kilkunastu centymetrów. Pierwsze dwa rzędy tworzą groby jednostkowe, po trzydzieści jeden pochówków w każdym rzędzie. Kolejny, trzeci rząd jest krótszy, złożony z dwudziestu dwóch mogił (il. 124). Sprawia to wrażenie przerwania systematycznego sposobu organizacji przestrzeni kwatery. Potwierdza to chaotyczny sposób grzebania poległych w czwartym, ostatnim rzędzie, na przemian w mogiłach jednostkowych i zbiorowych, o różnej

wielkości. Wydaje się, że mogiły te pochodzą z ostatniego etapu obrony twierdzy. Prawdopodobnie w mogiłach zbiorowych spoczywają żołnierze polegli podczas ataku gazowego na pozycje rosyjskie w sierpniu 1915 r.

123. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Szkic rozplanowania cmentarza garnizonowego Suzdalskiego Pułku Piechoty im. gen. Suworowa z lokalizacją kwatery żołnierzy armii rosyjskiej poległych w latach 1914-1915. Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

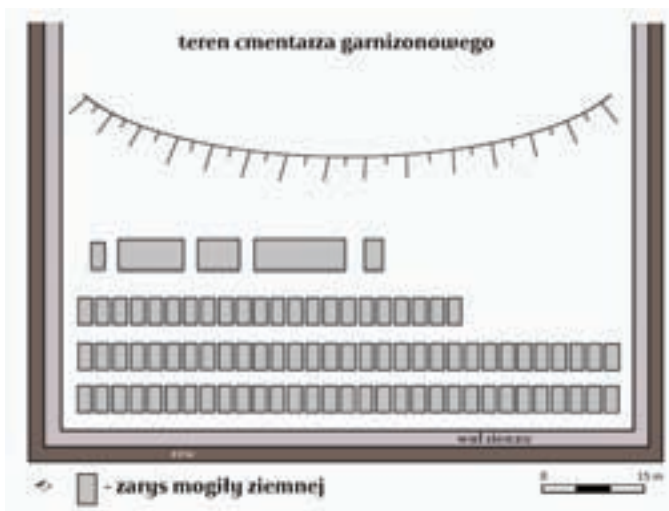

124. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Szkic rozplanowania kwatery wojennej żołnierzy armii rosyjskiej z lat 1914-1915 w zachodniej części cmentarza garnizonowego. Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

Teren cmentarza garnizonowego oraz kwatery wojennej porasta las sosnowy. Większość nagrobków z czasów poprzedzających Wielką Wojnę została zniszczona. Przetrwały nieliczne, w tym jeden z zachowaną inskrypcją, którą próbowano uszkodzić (il. 125, 126).

125. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Pochodzący z 1889 lub 1899 roku, jeden z trzech zachowanych nagrobków cmentarza garnizonowego Suzdalskiego Pułku Piechoty im. gen. Suworowa. Fot. Małgorzata Karczewska.

126. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Tablica z inskrypcją z nagrobka przedstawionego na poprzedniej ilustracji. Widoczne są liczne ślady po pociskach oraz próby zatarcia napisu: uszkodzony został symbol krzyża prawosławnego, część imienia i daty śmierci. Fot. Małgorzata Karczewska.

127. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Kwatera wojenna żołnierzy armii rosyjskiej na cmentarzu garnizonowym. Zarysy mogił ziemnych są bardzo słabo czytelne. Po lewej stronie widoczny jest pień sosny rosnącej w obrębie ostatniej mogiły trzeciego rzędu grobów. Fot. Małgorzata Karczewska.

128. Hornostaje Osada, gm. Mońki. Mogiła zbiorowa w czwartym, skrajnym od wschodu rzędzie kwatery wojennej żołnierzy armii rosyjskiej. Czerwona linia u podstawy mogiły ma za zadania ułatwienia obserwacji jej zarysu. Za mogiłą, na drugim planie widoczny jest nasyp wału ziemnego, stanowiącego razem z rowem granicę kwatery. Fot. Małgorzata Karczewska.

8. Lipińskie, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Cmentarz żołnierzy armii niemieckiej, położony przy wjeździe do wsi, bezpośrednio po wschodniej stronie drogi prowadzącej z Białaszewa przez Lipińskie do wsi Modzele (il. 129).

N 53˚31'80.8", E 22˚28'26.2"

129. Lipińskie, gm. Grajewo. Lokalizacja cmentarza żołnierzy armii niemieckiej na mapie topograficznej z 1927 r. WIG Mapa Szczegółowa Polski, wczesne wydania w cięciu map zaborczych, 1920-1929 r., arkusz XVIII 12-C.

Cmentarz został założony na planie regularnego prostokąta o przybliżonych wymiarach: północny wschód – południowy zachód: 30-31 m, południowy wschód – północny zachód: 16 m (il. 130). Pierwotnie jego teren otaczał rów szerokości około 1-1,5 m i zapewne również niski wał ziemny. Obecnie rów jest

niemal zupełnie zatarty. Współczesne ogrodzenie, zbudowane w 2006 r., składa się z drewnianych przęseł ze sztachet rozpiętych pomiędzy słupkami murowanymi z ciosów granitowych (il. 131). Do lat dziewięćdziesiątych XX w. na terenie cmentarza widoczne były częściowo zatarte, zarysy czterech mogił lub kwater ziemnych o przebiegu północny wschód – południowy zachód, równoległych do drogi wiejskiej. Według informacji zawartych w Karcie Cmentarza przechowywanej w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, Delegatura w Łomży, przed II wojną światową mogiły oznaczone były krzyżami z tabliczkami. Wcześniejsze ogrodzenie cmentarza stanowił drewniany parkan z bramą.

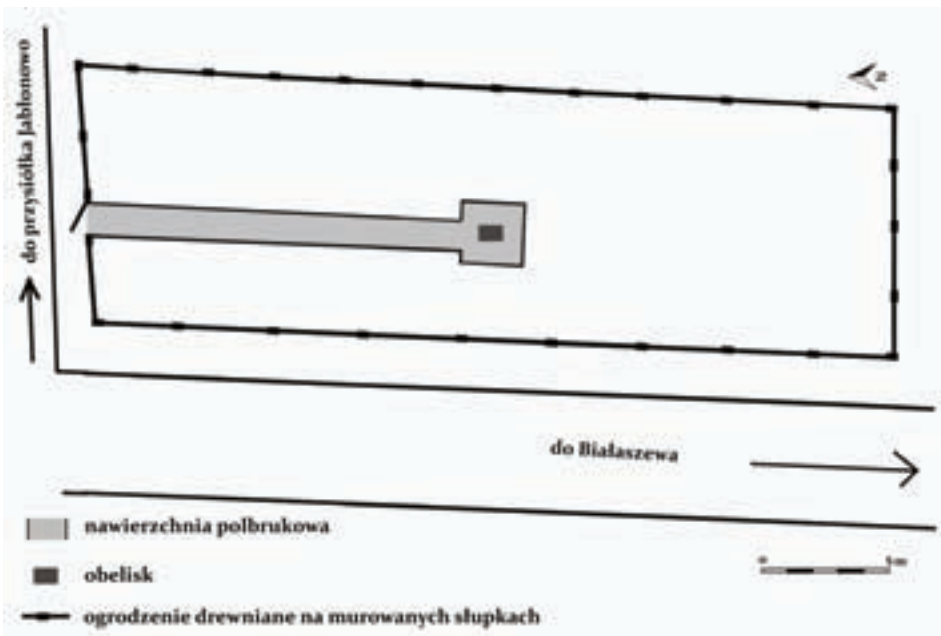

130. Lipińskie, gm. Grajewo. Szkic współczesnego zagospodarowania terenu cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej. Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

131. Lipińskie, gm. Grajewo. Cmentarz żołnierzy armii niemieckiej z 1914-1915 r. położony przy wjeździe do wsi, po wschodniej stronie drogi prowadzącej z Białaszewa, przez Lipińskie do Modzeli. Fot. Małgorzata Karczewska.

132. Lipińskie, gm. Grajewo. Teren cmentarza podczas prac porządkowych prowadzonych w 2006 r. został wyrównany; przez środek przebiega obecnie alejka prowadząca do nagrobka, który pierwotnie znajdował się na jednej z mogił. Fot. Małgorzata Karczewska.

Współcześnie niemal wszystkie elementy rozplanowania cmentarza są zatarte lub przekształcone. W północnej części ogrodzenia umieszczono wejście na cmentarz. Pierwotnie wejście to znajdowało się w zachodniej części netropoli. Od furtki w południowo-wschodniej części współczesnego ogrodzenia wytyczona została alejka prowadząca do centralnej części cmentarza, gdzie zachował się jedyny oryginalny nagrobek (il. 132). Wykonany z ciosu granitowego, stał pierwotnie nad grobem szeregowego Theodora Seidlera, poległego 20 lutego 1915 r. Informuje o tym inskrypcja umieszczona na nagrobku: „ES STARB / DEN HELDENTOD / DER PIONIER / THEODOR / SEIDLER / PION. BATL. 1-4. FELD. KOMP / *1 DEZ. 1891 †20 FEBR 1915" (il. 133). Obecnie nagrobek ten funkcjonuje jako kamień „upamiętniający pochowanych żołnierzy". Alejka prowadząca do nagrobka przebiega najprawdopodobniej centralnie przez jedną z czterech mogił lub kwater. Wtórnymi elementami rozplanowania cmentarza jest również zieleń wprowadzona tam po II wojnie światowej – pięć około czterdziestoletnich lip oraz pojedyncza sosna i świerk.

133. Lipińskie, gm. Grajewo. Nagrobek znad mogiły szeregowego Theodora Seidlera pełniący obecnie funkcję kamienia pamiątkowego. Fot. Małgorzata Karczewska.

9. Ruda, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Cmentarz żołnierzy armii niemieckiej, na południowym skraju wsi, bezpośrednio po zachodniej stronie drogi krajowej nr 65 (il. 134).

N 53˚35'61.9", E 22˚31'23.3"

134. Ruda, gm. Grajewo. Lokalizacja cmentarza na mapie topograficznej z okresu międzywojennego. Mapa w skali 1:100.000, arkusz Grajewo 34/35, WIG, Warszawa 1929 r.

Cmentarz położony na niewielkim wyniesieniu o sztucznie ustromionych stokach (il. 136). Jego pierwotne rozplanowanie zostało częściowo zatarte w 2008 r., w czasie budowy pamiątkowego obelisku i w wyniku uporządkowana północnej części cmentarza. Założono go na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach: N-E: 21 m, E-W: 13,5 m. Wtórnie otoczony został ogrodzeniem na betonowej podmurówce, z filarów murowanych z ciosów kamiennych i drewnianych przęseł.

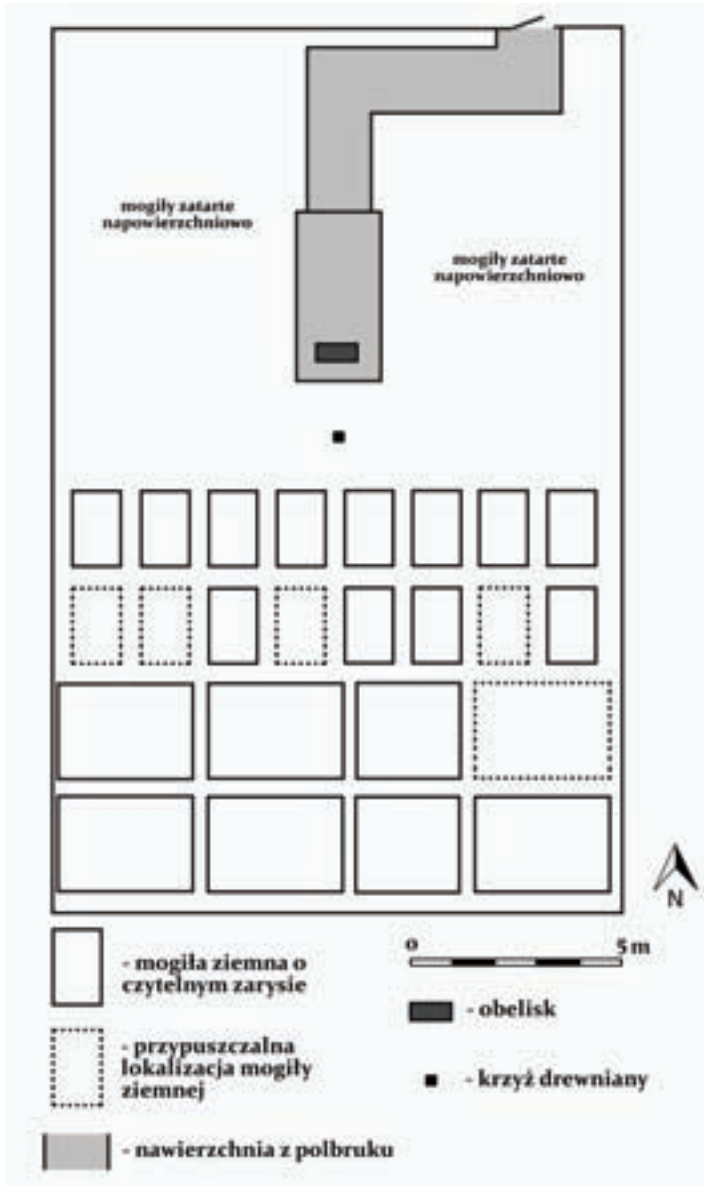

135. Ruda, gm. Grajewo. Szkic obecnego rozplanowania cmentarza żołnierzy armii niemieckiej poległych w 1914-1915 r. Nasypy mogił znajdujących się w północnej części cmentarza zostały zatarte. Od 2008 r. znajduje się tu obelisk i krzyż, do których prowadzi polbrukowa ścieżka. Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

Mogiły ziemne, jednostkowe i zbiorowe, rozmieszczone w rzędach o przebiegu wschód – zachód, zajmowały pierwotnie całą przestrzeń cmentarza. Obecnie ich słabo czytelne zarysy widoczne są jedynie w części południowej i środkowej (il. 135). Dwa skrajne, południowe rzędy, tworzą mogiły zbiorowe. W każdej z nich pochowano najprawdopodobniej dwóch lub trzech żołnierzy. Zatarcie części mogił i brak nagrobków uniemożliwia określenie dokładnej liczby pochowanych tu żołnierzy. Na podstawie rozplanowania cmentarza można szacować, że w około 71 mogiłach złożono tu około 85 poległych.

Północna część cmentarza została całkowicie przekształcona poprzez zatarcie nasypów mogił. Centralnie ustawiono tu duży drewniany krzyż (il. 137, 138). Przed krzyżem, na betonowej podmurówce, umieszczony został prostopadłościenny, lastrykowy obelisk. Widniejąca na nim pierwotnie inskrypcja: „W TYM MIEJSCU / WZNIESIONY ZOSTANIE / POMNIK WDZIĘCZNOŚCI / ARMII RADZIECKIEJ / WZNIESIONY PRZEZ SPOŁECZEŃSTWO / BIAŁOSTOCKIE / KOMITET WOJ. FUNDACJI / POMNIKA / BIAŁYSTOK dn. […] 5„ zasłonięta została nową tablicą z czarnego granitu, z nową inskrypcją: „PAMIĘCI POMORDOWANYM[91] / Z OKRESU / I WOJNY ŚWIATOWEJ / SAMORZĄD GMINY GRAJEWO/ PAŹDZIERNIK 2008” (il. 139).

Teren cmentarza porasta starodrzew sosnowy w nasadzeniu swobodnym.

[91] Tak w oryginale.

136. Ruda, gm. Grajewo. Widok cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej od strony drogi Grajewo-Mońki. Fot. Małgorzata Karczewska.

137. Ruda, gm. Grajewo. Teren cmentarza żołnierzy armii niemieckiej po przeprowadzeniu prac rewitalizacyjnych w 2008 r. W północnej części cmentarza, nad zatartymi mogiłami, wyznaczona została alejka prowadząca do obelisku i drewnianego krzyża. Fot. Małgorzata Karczewska.

138. Ruda, gm. Grajewo. Południowa część cmentarza żołnierzy armii niemieckiej ze słabo czytelnymi zarysami mogił ziemnych. Ich przybliżony zasięg oznaczono na fotografii czerwoną linią przerywaną. Fot. Małgorzata Karczewska.

139. Ruda, gm. Grajewo. Inskrypcja umieszczona na lastrikowym obelisku przywiezionym na teren cmentarza w latach 70. XX w. Treść inskrypcji zaciera pamięć o żołnierzach spoczywających na tym cmentarzu. Użycie słowa „pomordowanym" sugeruje upamiętnianie osób cywilnych, które straciły życie w czasie działań wojennych. Fot. Małgorzata Karczewska.

10. Sojczynek, gm. Grajewo, pow. grajewski.

Cmentarz żołnierzy armii niemieckiej położony na niewielkim wale wydmowym, w lesie sosnowym, na terenie Biebrzańskiego Parku Narodowego, w oddziale lasu nr 237 przy granicy z oddziałem nr 238 (il. 140).

N 53˚28'92.3", E 22˚33'86.8"

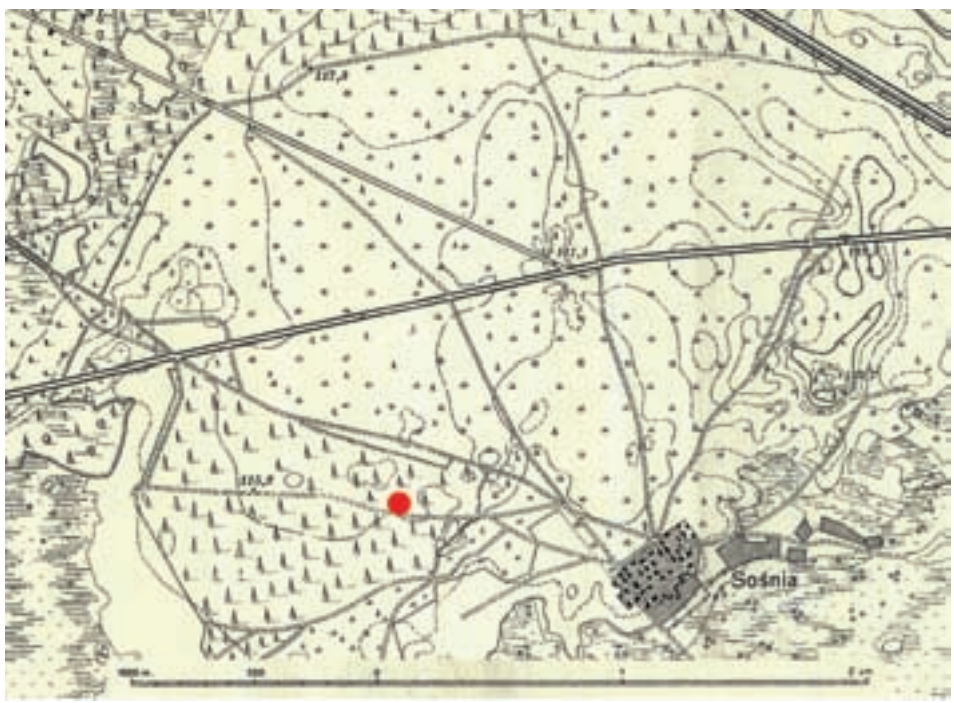

140. Sojczynek, gm. Grajewo. Lokalizacja cmentarza żołnierzy armii niemieckiej położonego w lesie, na gruntach należących do wsi. Mapa WIG, wczesne wydania w cięciu map zaborczych z lat 1920 – 1929, rejon Białaszewo XVIII 12-H z 1927 r.

Na powierzchni gruntu nie zachowały się żadne oryginalne pozostałości cmentarza zniszczone w wyniku przekształcenia terenu orką leśną. Brak jest mogił i nagrobków. Całkowitemu zatarciu uległ podział na kwatery i alejki (il. 141, 142). Nie wiadomo czy znajdowały się tu wyłącznie groby pojedynczych żołnierzy, charakterystyczne dla cmentarzy wojennych armii niemieckiej z czasów

I wojny światowej, czy też towarzyszyły im również mogiły zbiorowe. Brak jest podstaw do ustalenia liczby pochowanych żołnierzy.

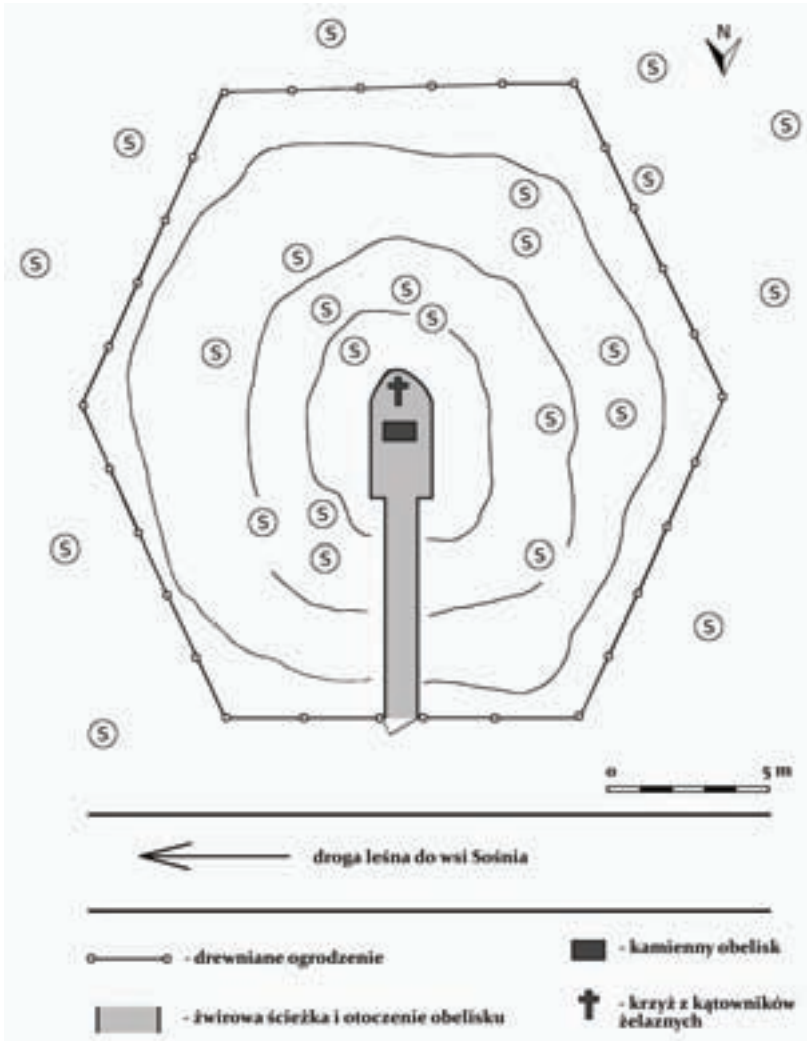

141. Sojczynek, gm. Grajewo. Projekt urządzenia terenu cmentarza żołnierzy armii niemieckiej, sporządzony na podstawie wspomnień Witolda Saciłowskiego. W centralnej części cmentarza umieszczono kamienny obelisk z pamiątkową inskrypcją; teren otoczono drewnianym płotem. Archiwum Urzędu Gminy Grajewo.

142. Sojczynek, gm. Grajewo. Obecny widok cmentarza wojennego żołnierzy armii niemieckiej w lesie pomiędzy wsiami Sojczynek i Sośnia. Miejsce, w którym znajdował się cmentarz wskazał w 1999 r. władzom gminy Radziłów Witold Saciłowski, ówczesny sołtys Sośni. Fot. Małgorzata Karczewska.

143. Sojczynek, gm. Grajewo. Teren cmentarza żołnierzy armii niemieckiej został całkowicie zatarty w ciągu kilkunastu lat gospodarki leśnej. Niewidoczne są nasypy mogił oraz rozplanowanie cmentarza. Fot. Małgorzata Karczewska.

Współczesne ogrodzenie cmentarza, ustawione wzdłuż granicy piaszczystego wyniesienia nie musi wyznaczać jego rzeczywistego zasięgu (il. 143). Jest to tym bardziej prawdopodobne, że ogrodzenie to otacza przestrzeń w formie nieregularnego wieloboku, podczas gdy zakładane przez stronę niemiecką cmentarze wojenne miały zazwyczaj formę prostokąta lub znacznie rzadziej – regularnego okręgu.

W centralnej części cmentarza znajduje się granitowy obelisk, a bezpośrednio za nim – wysoki, żelazny krzyż łaciński (il. 144). Obelisk ten może być użytym wtórnie nagrobkiem przeniesionym znad zatartej mogiły. Granitowa tablica pamiątkowa, umieszczona na obelisku, informuje: „CMENTARZ ŻOŁNIERZY / NIEMIECKICH / Z OKRESU / I WOJNY ŚWIATOWEJ".

Do czasu zakończenia II wojny światowej na cmentarzu czytelne były zarysy mogił. Znajdował się tu również obelisk, być może pomnik murowany z ciosów granitowych, zwieńczony krzyżem.

144. Sojczynek, gm. Grajewo. W centralnej części cmentarza znajduje się obecnie granitowy obelisk z pamiątkową inskrypcją. Ma on nawiązywać do znajdującego się tu do czasów II wojny światowej kamiennego cokołu. Fot. Małgorzata Karczewska.

11. Sośnia, gm. Radziłów, pow. grajewski.

Cmentarz żołnierzy armii rosyjskiej, pierwotnie złożony najprawdopodobniej z dwóch dużych mogił zbiorowych przykrytych ziemnymi nasypami kurhanowymi. Położony jest około 400 m południowy zachód od drogi krajowej nr 65 Białystok-Grajewo i torów kolejowych, na południowy wschód od skrzyżowania drogi nr 65 z drogą nr 668 do Radziłowa, na wypłaszczeniu u podstawy północno-wschodniego stoku wału wydmowego (il. 145). Kulminacją wału przebiega droga leśna pokrywająca się z granicą oddziałów leśnych.

N 53˚29'30.3", E 22˚36"55.6"

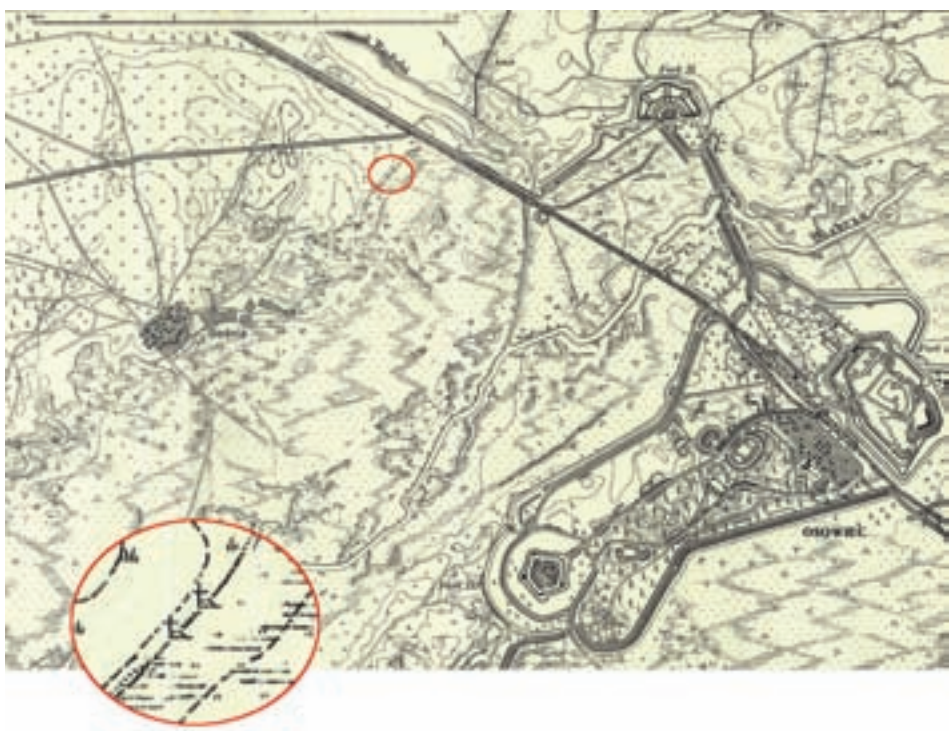

145. Sośnia, gm. Radziłów. Lokalizacja cmentarza żołnierzy armii rosyjskiej na mapie topograficznej z 1927 r. Cmentarz został oznaczony dwoma symbolami kopców, co może wskazywać na istnienie w tym miejscu dwóch mogił zbiorowych. WIG Mapa Szczegółowa Polski, wczesne wydania w cięciu map zaborczych, 1920-1929 r., arkusz XVIII 12-C.

146. Sośnia, gm. Radziłów. Ogólny widok wypłaszczenia u podstawy wału wydmowego na którym najprawdopodobniej znajdowały się dwie mogiły zbiorowe kryjące szczątki żołnierzy armii rosyjskiej. Fot. Małgorzata Karczewska.

147. Sośnia, gm. Radziłów. Wysoki, drewniany krzyż ustawiony na początku XXI wieku przez mieszkańców Sośni, oznaczający miejsce, w którym należy zejść z piaszczystej drogi leśnej w kierunku cmentarza. Fot. Małgorzata Karczewska.

Wszystkie elementy rozplanowania cmentarza znajdujące się pierwotnie na powierzchni gruntu zostały całkowicie zatarte. Obecnie, jedyną podstawą do odtworzenia jego zasięgu, granic i rozplanowania jest sposób oznaczenia lokalizacji cmentarza na mapie topograficznej piktogramami dwóch kurhanów zwieńczonych krzyżami, oznaczającymi mogiły (il. 145). Na tej podstawie możemy przypuszczać, że na wypłaszczeniu u podstawy wydmy znajdowały się dwie mogiły zbiorowe, w formie tumulusów prawdopodobnie podobne do tej w Białogrądach.

Świadectwem przetrwania pamięci o cmentarzu jest lastrykowy pomnik ustawiony na początku XXI w., być może w miejscu cmentarza oraz wysoki, drewniany krzyż prawosławny wzniesiony na wydmie wyznaczającej prawdopodobnie południową granicę cmentarza (il. 146, 147). Tekst tablicy pamiątkowej umieszczonej na pomniku informuje: „CMENTARZ / ŻOŁNIERZY / ROSYJSKICH / Z OKRESU / I WOJNY / ŚWIATOWEJ" (il. 148).

148. Sośnia, gm. Radziłów. Lastrikowy pomnik upamiętniający miejsce spoczynku żołnierzy armii rosyjskiej, ustawiony na początku XXI wieku. Informację o miejscu pochówku przekazał władzom gminy Radziłów Witold Saciłowski, ówczesny sołtys Sośni: „Pamiętam, w tym miejscu był kiedyś cmentarz. Stał tu kiedyś krzyż drewniany[92]". Fot. Małgorzata Karczewska.

[92] Protokół spisany w dniu 29 października 1999 r. na okoliczność ustalenia miejsca, w którym znajdował się cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich z I wojny światowej oraz żołnierzy sowieckich również z czasów I wojny światowej na terenie wsi Sośnia, gm. Radziłów w archiwum Urzędu Gminy Grajewo.

12. Twierdza Osowiec, gm. Goniądz, pow. moniecki.

Cmentarz garnizonowy położony na placu broni, na południowy wschód od Fortu Szwedzkiego (il. 149). Ujęcie go w katalogu miejsc pamięci I wojny światowej jest intuicyjne, gdyż brak bezpośrednich dowodów na grzebanie na tym cmentarzu żołnierzy poległych w latach 1914-1915. Wiadomo jednak, że w 1912 r. na przeznaczonym pod nekropolię obszarze pozostawały kwatery pozbawione pochówków, które mogły zostać wykorzystane pod groby wojenne. Obszar na którym znajduje się cmentarz garnizonowy jest niedostępny do zwiedzania[93].

Cmentarz założony został na planie sześcioboku z regularnym podziałem wewnętrznym, którego główną oś wyznaczała aleja biegnąca od bramy[94]. Niemal centralnie, po obu stronach alei, usytuowany był prostokątny plac z kaplicą na wschód od alei. Wnętrze cmentarza składało się z dwunastu kwater, wydzielonych w jego południowej części dwiema równoległymi alejami przebiegającymi poprzecznie do alei głównej.

Stan zachowania cmentarza garnizonowego Twierdzy Osowiec jest typowym przykładem nieużytkowanych nekropoli obcych wyznaniowo na obszarze dzisiejszej Polski północno – wschodniej, które co najmniej od końca II wojny światowej ulegają stopniowej dewastacji i degradacji następującej między innymi w wyniku naturalnej sukcesji roślinnej. Obecnie, przeważająca część nagrobków jest mniej lub bardziej uszkodzona bądź niemal całkowicie zniszczona. Poza nielicznymi wyjątkami nie zachowały się również ogrodzenia kwater rodzinnych oraz tablice komemoratywne z inskrypcjami. Regułą w przypadku tego typu cmentarzy jest

[93] Prace inwentaryzacyjne zabytkowego cmentarza garnizonowego Twierdzy Osowiec przeprowadził wiosną 2012 r. zespół kierowany przez dr Małgorzatę Karczewską i dr hab. Macieja Karczewskiego, przy współpracy dr. Cezarego Werpachowskiego. Wzięli w nich udział studenci z Sekcji Antropologii Historycznej Studenckiego Koła Naukowego Historyków działającego przy Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku. Podjęcie prac związanych z inwentaryzacją zabytku wymagało zgody właściciela J.W. 4226. Udzielił jej płk mgr inż. Marek Kalwasiński. Jej uzyskanie było możliwe dzięki osobistemu zaangażowaniu komendanta twierdzy mjr mgr Bogdana Oźlańskiego.

[94] M. Karczewska, M. Karczewski, Cmentarz garnizonowy Twierdzy Osowiec. Wyniki inwentaryzacji zabytku, Białystok 2014, maszynopis. Materiały inwentaryzacyjne z prac na cmentarzu garnizonowym Twierdzy Osowiec są przygotowywane do druku w ramach serii wydawniczej „Archeologia pamięci" Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

też brak (rozkradzenie) metalowych (żeliwnych i żelaznych) elementów nagrobków i ogrodzeń kwater. Zatarciu uległa pierwotna sieć komunikacyjna w obrębie cmentarza. Alejki wyznaczające jego podział na kwatery są nieczytelne w terenie. Nieczytelne są również zarysy grobów. W dwóch przypadkach uszkodzone zostały stropy krypt grobowych. Dzięki podjętej przez obecnego gospodarza Twierdzy Osowiec inicjatywie okresowego usuwania samosiewek drzew i krzewów zmniejszony został niekorzystny wpływ samorzutnego rozwoju roślinności na stan zachowania grobów i nagrobków.

149. Osowiec Twierdza, gm. Goniądz. Lokalizacja cmentarza garnizonowego na mapie topograficznej z 1927 r. WIG Mapa Szczegółowa Polski, wczesne wydania w cięciu map zaborczych, 1920-1929 r., arkusz XVIII 12-C.

Najlepiej zachowana i czytelna w terenie jest centralna część cmentarza. Zajmuje ona niewielkie, prostokątne wyniesienie, ze sztucznie ustromionymi stokami i reliktami cerkwi/kaplicy (il. 150). Szczegółowe porównanie planu reliktów cmentarza z planem z 1912 r. jest mocno utrudnione. Najprawdopodobniej zarejestrowane w wyniku inwentaryzacji zachowane nagrobki, odpowiadają kwaterom przylegającym do wyniesienia z cerkwią/kaplicę od wschodu, południa i zachodu oraz kwaterze w południowo – wschodniej części cmentarza (il. 151).

Zupełnie nieczytelna w terenie jest północna oraz południowo – zachodnia część nekropoli, całkowicie porośnięta lasem, gdzie obserwacja napowierzchniowych elementów cmentarza była niemożliwa. Według planu cmentarza datowanego na 1912 r. kwatery cmentarza położone właśnie w tych strefach były wolne od pochówków. Nie można wykluczyć, że wykorzystywano te strefy do grzebania żołnierzy poległych w latach 1914-1915.

150. Twierdza Osowiec. Plan ewidencyjny kwatery centralnej oraz południowo-wschodniej cmentarza garnizonowego. Numery na planie oznaczają zachowane nagrobki. Przerywanymi liniami oznaczono skupiska elementów zniszczonych nagrobków. Oprac. Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.

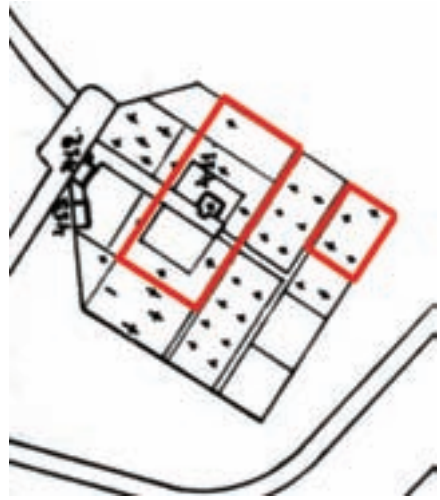

151. Twierdza Osowiec, gm. Goniądz. Wycinek rosyjskiego planu twierdzy z 1912 r. przedstawiający rozplanowanie cmentarza garnizonowego. Kolorem czerwonym oznaczono kwatery, dla których sporządzona została dokumentacja ewidencyjna – por. il. 150. Plan ze zbiorów Anatola Wapa.

152. Twierdza Osowiec, gm. Goniądz. Widok ogólny centralnej części cmentarza garnizonowego. Fot. Małgorzata Karczewska.

153. Twierdza Osowiec, gm. Goniądz. Jeden z nagrobków centralnej części cmentarza garnizonowego, znajdujący się nieopodal ruin kaplicy/cerkwi. Fot. Małgorzata Karczewska.

154. Twierdza Osowiec, gm. Goniądz. Uszkodzony nagrobek figuralny na mogile Aleksandry Zatkalik, zmarłej w 1890 r. Fot. Małgorzata Karczewska.

155. Twierdza Osowiec, gm. Goniądz. Najmłodszy zachowany nagrobek z inskrypcją: mogiła porucznika Grygorija Ostapczuka-Jachno, zmarłego w 1899 r. Fot. Małgorzata Karczewska.

EIN MAL VON STEINEN,
ZUM GEDÄCHTNIS EUCH ERRICHTET,
ZU KÜNDEN SPÄTEN ZEITEN
DEUTSCHER STREITER RUHESTATT.
VOM KGL. PREUSS. LANDW. INF. REGT. 79
AM 20. FEBRUAR 1919
LEUTNANT FRIEDR. WILHELM LANGE.
DIE FELDWEBEL BUCKENTHIN, SCHWARZ
DIE UNTOROFFIZIERE BORSTELMANN, KEMME
DIE GEFREITEN DUNKER, KAUFRINDER,
SCHNEEMANN, FISCHER.
DIE ERSATZ-RESERVISTEN SCHÜMANN,
STACE, THOMSON, KLASSEN, WAGNER,
GILLY, WILD, LEHMANN, NIELSEN, OTTO,
FLÜGEL, HEINZ, CLASSEN, SCHNOOR, RUCE,
KENTNER, EHLERS, TEGTMEYER, HEINZEN,
PAYSEN, HENNEBORN, SCHACHT, ERICHSEN,
SCHWEDT, KUNKEL, THOMSEN, DUNTRATH,
FRINZ, CRISTIAN, VOSS, MÜLLER, LASSEN,
HOLSING, HAAR, SCHLICHTENBERG, KÜHN,
CRELL, MAKHOLZ, JEPSEN, CHRISTOPHERSEN,
WEHRBEIN, SCHNOR, SCHÄFERHOF,
HANSEN.
DIE WEHRMÄNNER LAFRENTZ, REISNER,
KOHLMORGEN.
AM 6. JULI 1919 WEHRMANN WOLTERS.
DER ZEITEN LAU
ER WIRD ZU STA
STEINE UND HEL
DOCH EURE TATS
WEHRM. KÖPPEN
ERS. RES. NIELSEN
CLASSEN, SCHNOOR
L.J.R. 79. † 20. FEBR. 1919.